नं०: ७९-घ

वैयाकरणभूषणसारदर्पण

(अपूर्ण)

पत्राणि $\frac{३०}{३५}$

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्याकरण प्रक्रियासार

१५४

व्याकरणप्रक्रियासारवृत्तिः

वैजनाथस्येदं पुस्तकम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र:सा:द
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥रमाप्रेमामत्रं जगदवनं संमधुहननं जितस्तोमान्हमापीरं जनितवेदाननसुदम्॥ अखण्डानन्दात्म
निरिक्तं जनतहृत्कंजविलसं पृहयग्रीवम्वन्दे कृतनकृति विघ्नक्षतिकृते १ समेकस्मिन्नपि वाधके समवहितसाधक
नहृल्लादपि कार्य्योसिनेरदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितग्रन्थप्रत्यूहशोषणायानुष्ठितं भगवन्नतिरूपमङ्गलं ग्रन्थकृच्छि
ष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति श्रीलक्ष्मीरमणाभिधा। अधिकरणात्पुट्सल्युडन्तरमणशब्देन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीप
दस्य समासः तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः। शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वात् तदुपादानं चस्
शान्तिकर्तृत्वं भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वाभिमिति ध्वनयितुं॥ नौमीति॥ णुस्तुताविति धातोरस्य लङ्प्रयोगेपि
गम्यमानत्वर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थकर्तरि सत्त्वाद्धेतोर्मिपा तिङ्समानकर्तृकत्वमुत्तमपुरुषः। अस्य युस्मदः
न्यत्र तत्त्वेस्ये तस्या निर्णीतं समस्यानुवृत्तेः। स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणावत्त्वप्रकाशकबोधानुकूलो व्यापारः स एव च प्रकृत एभ०
धात्वर्थः। बोधरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता॥ ॥एवं च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितक १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मीरमणाश्चपक्षोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकशोधाउकूः।गोमदभिन्नाश्रयकोवत्तर्गामशब्दप्रयोगरूपोव्यापारइतिबो
कार्थः॥ ॥नन्वेतत्क्वास्त्वभवतेकृत्नेनशिवस्याम्हर्िततस्वातत्स्तुसात्त्वकूमर्कूः।त्वमपिकुमोनाचरितमतस्माह।गौ
रीरमणास्तपिणामिति।स्वाहस्वपदाद्रूपदेनगौरीरमणापदस्यपष्ठीसमासः॥तेनादन्तत्वनिवृत्त्यगौमत्त्वर्थीयदरमिः।गौ
रीरमणोच्छूपेत्त्वरूपेपंस्येतिषष्ठ्यर्थेवहुव्रीहिणोत्कार्थत्वाभेपिलाघवमूलकनकर्मधारयादिकिमायमप्रसप
स्यादितिस्त्रेऽः कुधनरुतिप्रयोगमुदाहरताभाष्यकृताग्रहतत्त्वान्नमत्वर्थीयाऽनुपपत्तिः॥इदम्पतेचेहद्राक्स्वेत्यप्र
योगद्दृविष्टं।किंवापविस्मुहपापविस्तुवेशिवशब्दपिणइत्यादिमत्वर्थाचन्तदभिन्नमितत्त्वर्थः।प्रमाणोपाञ्चोत्कृष्टगण
वासमेव।एवंचकार्य्ये।वैचित्र्यस्यकारणोतैचित्र्यविषयत्वानुगदत्वनादिकार्य्यवैचित्र्योपपत्तयेतत्तत्कुलप्रधानत्व
मिपरिग्रहेभगवतोनपारमार्थिकोभेदइतिमन्तुमितस्तुतिकर्मताविषयत्वानुपपत्तेनितिभावः॥उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवा
विष्करोति।यत्रइतिवेदान्तमतेमायाशवलस्यचैतन्यस्यजगदुपादानत्वान्निकर्तुत्वमुपादानमहेतावयादानसंता।वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू: स्ता० १

वेधना पंचमी। गुणत्रयात्मकेति मायेत्यस्य व्यस्तमस्ति॥ तथा च यस्मात् उपादानहेतोर्विमर्शः। सर्वजगत्स्फोटरूपं विवर्तनम् इति
योजनास्तु तत्प्रभिन्नत्वात् प्रभवत्वयोः स्यादिति स्फोटो नामार्थात्मकः शब्दः वाहुल्यात् उपादानेषु च। रूप्यते निरूप्यत इ
ति रूपमर्थः॥ तयोः समाहारः द्वन्द्वं तेन पुंसकैकवचनांतं। शब्दार्थरूपमिति तद्विधेः। एतत्तु। अनंत सान्निध्ये
न तु यथाविषयो यिपमात्रो विवर्तते। उक्तं चैतद् स्मर्यते॥ धातोः स्वरूपस्फुटत्वात्। अनंतनामरूपात्मकस्य सदेव सोम्येदम
ग्र आसीदिति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात्। कथमस्ति शाश्वतमत आह। जगदिवृत्ते मानेषु घुष्टिरिति नियातनात् स्वा
युतः प्राग्जगत्वृत्तिनिरोधनादिति उपसमाप्तेः। निशानन्तकेषु निरोधनेन सर्गविमर्शवतो निश्चिपमेनाविर्भावस्य लाभा
त् स्फोटवाच्यो भवतिपदार्थः। एवं च सत्येतेन स्वसमानवन्तेपि नायान्तरादिनाविर्भावाप्रमेयमात्मा लोकस्फुटितिविशेषा
पि तस्माद्वा एतस्माद् आत्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतिबोधकतद्विरोधः॥ यत् किंचिन्नामरूपात्मकस्यास्मात
पि संभवाद्दृहसर्वधिक्षितिपावरप्रपंचकं उपमतिस्फुटयोगात् नामरूपनादेः॥ तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोऽस्य धर्मः स्वस्मिन्नाव

स्ता० २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

छेदकत्वस्याभावः। अन्यथा पततोयाद्याश्रितानिरूपितेयेन ज्ञानानिरूपितत्वाद्यवच्छिन्नमिसंविषयंतीत्याशयाः। एतत्पदार्थः प्रमा
णे। मतांतरेयत्तरद्दिति पंचमी निमित्ते हेतुतायां। स्वरूपस्थहेतुधात्मोरावक्षणासंबंधहेतोस्मतिरर्थेन तत्वामत्रूपाण्याकल्प
नादित्यपाकरणमुत्सन्ति मत्स्यपत आह जगदिति तत्र यावगछति न प्रपतो नितीनिर्गुणस्वज्ञातस्य विनाशित्वे वांधित्वे विना
शिभावस्य जगन्नियमेन तस्योत्पत्तिर्नैविहहेति भावः। शेषपूर्ववत्। परहृतस्तु मतावच्छेदकरूपप्रदर्शिपितुं विशिनष्टि
स्फोटरूपमिति। वक्ष्यमाणामुमत्ता समस्तार्थप्रकाशकत्वरूपमित्यर्थः। तदुपपादयन्नेव वस्तुमतावच्छेदकांतात्म
पिरहीयति। यतइति। यस्मादुपाहृताद्दिति साक्षिभक्तिकृतमिनायास्मिन्नधिष्ठान इतिशार्थः। विवर्तत्वात्मात्वि
कोन्यथाभावः। अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपांतरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। जगच्छब्दस्य रूढ्यागामरूपपरः
तथा चयस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद्भूर्भुवादि तत्तद्रूपेणाभातीत्यर्थः। नेहमानास्तीति निष्कलाबाधितस्यापि जोधेन
जगतः प्रतिभासंघिष्ठानसत्तापाहकविधामकत्वात्मसतोर्थप्रकाशकत्वापपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भू: सा:
२

रूपेणाविवर्तेनाद्विकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिरिष्टा अश्चतसेवमांतमनुमानिसर्वीमिमामार्गाः कूटस्थात्मस्वरूपप्रतिपादिका
श्चतयः प्रमाणत्वेनात्र संबंधनीया इति भावः॥ अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्यैहेत्वलंकारोऽगम्यः॥ १॥ जगदुपादानत्वेन तु
त्वापवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतत्कालस्वभावत्वान्न शेषभूषणत्वेन च स्तुवन्त्योपदेशात्कमसमस्तांसि द्रुतं प्रतिपत्तये प्रा
र्थयते॥ अशेषेति। फलं प्रयोजनं ददे स्वं। सर्गादिषु स्थितिविलयत्रयात्स्वस्य सर्वसंतोऽनासाधारणाशेषेति। तथा चापव
र्गरूपफलसाध्यशेषपदेन कुक्षीकृतं तत्त्वात् हावत्त्व स्मान मुक्ता धारणा पात्रां पर्येतावहेतुकं धर्मं आश्रयः। तदेव विशद
यति। भगवत इति। भवपयोधौ। इति रूपकं। अशेषमितियावत्। हादि सहस्र कामं तो भावा फालना दुःखगादि त्वेन मवेतद्वारो
पः। तेन च भव स्वडलत्वं बुध्यते। तस्य तरणोपायो देशप्राप्ति स्नि स्मितिमिलसर्पः॥ तरि। साधनं प्रपत्तिं नयेति श्रुत्यस्त्यात
रणसाधनं नरिपदार्थस्तथापि तत्त्वटको भूतनरणस्पुमनिहतपदेनैव लाभाद्धृततिरिमांमृदिति विशेषणमात्रपरत राम०
याकारव्यानं। मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत्॥ मुक्तिरत्रैवेति मते ज्ञानविधिमिसमकालाे रूपप्राप्तिः। त २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्वेनानन्तनिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्ताणः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वान्न तद्रूपापास्तस्मात्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चे
न्न। परेषां प्रागभावस्येव सिद्धापाएवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारणाः साध्यतायाः संभावादधिकसमतो वधे यं
नैयायिकास्तुध्वंसमेतिकद्वः स्वध्वंसो मोक्षः ध्वंसे आत्मनि कृत्येव समसमानाधिकरणद्वःखासमानकालिकत्वं प्रागभावा
। अत्रैव तत्त्वज्ञानं साधनं योगः विशेषांशस्वासाधारणसामग्र्या रावसमभवाप्तिमत्स्वाभिव्यक्तिर्योगस्तस्मात् ॥
शेषाशेषेति कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः। तस्य वृत्तौ मध्यपदेन समासो लाभार्थेति विग्रहे चतुर्थ्यर्थे तत्त्वा
लाभप्रदस्वार्थ्यप्रदेन सः शेषः पतञ्जलिः शेषांशत्वात्तस्य तथा च शेषोऽहमभ्युपैति पादितनिजलसिद्धान्तज्ञा
नापेक्षणः। शेषभूषणमिति। शेषो वतंसः सर्वभूषणं यस्येत्सर्वे पतोस्य भूषणं शेषः। तोऽस्य शेषो हि सिद्धान्त
लक्ष्यै प्रार्थनमिति साभिप्रायं विशेष्यस्योपादानामाविष्करोति कुरो लक्षणतोत्त्रय गवद्विषपाल्युगम्। ॥ शात्रिस्तावत्त्व
वनपरत्वात् स्यस्येभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षप्रदर्शयन्नेव दर्पणी यथाविधपदप्रयोजनमेवाह। विकरणमस्यैव श्रमर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शं.स्त्रा:
४

र्शनीयं विषयं दर्शयति ॥ पाणिन्याहीति पुंभाव वाग्देवतामिति विनुर्विशेषणां पुंसो भावो यस्या इति अधिकरणप्रद
वृद्धी हिरुर्ध्वपदके: कर्मधारयो वाग्देवता पदेन । अथवा पुंभावशब्दोऽत्र आद्यजंत. । न भावाविष्कृतुपं दिग्रहं
मरस्वतीमिमर्थः हेतध्यानेति छन्दांप्रकाराभ्यामितोहातोविष्ठ हृद्वृत्तिधर्मप्रकारकं ज्ञानविषयो धुमीति पावत् ।
यद्वा हृष्पोभीवो द्विता स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन विहृद्धनानाधर्माश्रयधर्मिणोपिमां । एवं ते
संभवाद्विताय दार्थो पिध्यो गतत्रयमवं हृद्वेन संशयात्मकज्ञानं । अथवा द्वेशः सदसतोर्भावो द्विता नानात्वमनन्तं वा धिदैने
परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव ब्रह्मणो गौणीकारिणात्कति बाधितनानात्वावगाह्यतत्र करणं हतिविशेषणं रूपमवि
द्यापरपर्यायां पंमिथ्या । ज्ञानं । तदेव ध्यानं तन्मस्तत्वादरुक्षानत्रिवारणमादिर्शे रन्ध्रफलंपस्यास्तामिनिसर्थः ॥
अनधिकारिणः स्वपक्षिनानामेकनरकोटिकज्ञानेनमादर्वतेनाधिकारिणामस्माबाद्वैतं वद्ध्रहतानुष्कृष्टदृत्तेनप्रभा
ववाग्देवतायास्तज्जिवर्तेकत्वमितिभावः ॥ तुर्दिगणमति । प्रणामे सततपस्रते ॥ सिद्धान्ताभिनिति । भाष्यकारादिमि

रामः
४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणीतार्थाः सिद्धान्तास्तानि सूत्र्यः। उपपत्तिभिः। साधकप्रमाणोपमासद्रूपाभिरित्यर्थः। दूषणे उपपत्तिभिर्बाधकप्रमाणो-
पमासद्रूपाभिरित्यर्थः। एते नाम्नाग्रन्थेन भ : स्वग्रन्थस्यो न्यूनत्वं ध्वनितं। तथा च वैयाकरणासिद्धान्तो ऽविषयः प्रदर्शितः के
नेतस्मान्नं प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः सिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति त्रयोपि दर्शितप्राया इति भावः॥ २॥
नामार्थाद्युत्पत्तिस्समद्गः तस्मात्तन्निबंधनं च प्रयोजनमाह प्राग्रिप्सितेमादिना। समाप्तप्रतिबिहतप्रतिबंधकोपशमना
ये तस्याः विशिनष्टि प्रचारानुमितमङ्गलमद्भः तस्माविघ्नध्वंस एव फलं जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मंगलाचान
उष्टानां मंगलस्य समाप्तौ व्यभिचारेण समाप्ते नास्य सम्भवात्। किं तु कार्यमात्रे प्रतिबंधकाभावस्य हेतुतया दुरितमू
लप्रतिबंधकनिरास एव मंगलस्योपयोगो ननु समाप्त्यावयविघ्नध्वंसे नामथ्यासिद्धत्वात् समाप्तिस्तव मन्त्रं लक्षणतस्मा
रतकृतापादितित्यक्तं। प्रतिरस्मरणेति फलीशेषः। शेषापञ्चमासमानकुम्भितेमगवद्धृतस्मरणस्यविघ्नविना
शकत्वानुमंगलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति स्मृपिविपितृस्मरणोत्तक। उड्डरागरुन्नौकोदत्तापामाहात्म्याभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भू:सा० रिति॥ कथमन इति चेत्पूर्वोदितनिबद्धकारिकाभिरिति बोध्यः। तत्र स्फोटेष्वर्थबोधजनकत्वात्सैवैनाकांक्षानिवृत्तेश्च वाक्यस्फोटस्य
५ वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे इमादिना भिन्नाभिप्रायमाना। तेषि प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासंभवात्। तद्व्याख्यानस्य लघुत्वाये ना
5 तु करत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेषु पिण्डकृतिवत्प्रभागं लक्षणैव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेका
भ्यां तत्तदर्थेषु तत्प्रकृतिप्रत्ययमात्मनादिसंकेतद्वारा साधुत्वान्वाख्यानमुखेन हरिषिप्रभृतिभिः शास्त्रे प्रक्रियाभिहिता पा
पदवर्णस्फोटावपि समतावितिरस्क्रियन्ते लिङ्गः। नाम्नेप्रवाने पुमितरः। वपादि त्रूपे चावोधान्नसर्थस्य प्राधान्यात्तत्रैव
द्योतित्वपि तु माहमूलेफलभाषणारोपोरितितत्र यथानुरिससमासोक्त इति न विशेषणं॥ विभिन्नवचनोपयोगपस्य
मत्वात्। विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितः तत्पदे विषयसंख्याविवक्षायां प्रागिव उक्ताप्यविशेषस्य विशेष्यता
वाचकपदे प्रोः समानवचनत्वनिष्टमाद्यतनपदयनीलोघवधा मारेः साधुत्वं। नहि वक्त्रानुवेदाः प्रमाणं जाम राम०
इति सकलपदः पदार्थ इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि। न च प्रकृते न विद्वत्ताधीगमस्तोममतोवचनविपरिणामेन ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

·वयं दर्शयति भूषणकारो धातुरिमस्त्रेति निनुपपदद्देशेन व्यक्ते लौकिकतो ज्ञापकत्वनिरवगमात्तत्त्वं फलत्वं अभेद्यानधीनेष्टा
विषयत्वमिति यावत्तु ॥ तदर्थं फलहारिणापमा धेस्य प्रसिद्धवर्षमारभ्यंते पचादयः ॥ तत्स्वधात्वं फलत्वं तेषां तत्राधारिद्र
यो जनकमिति। तादिर्दतजितदृतिसत्वे पिफलपदस्य नसिद्धे श्रमप्रसिद्धेः ॥ तथाचतादृशफलस्य धात्वर्थत्वे विकि
सत्व फलव्याप्तेर्दृशायांतेतुल्यसधातुत्वे तादृशफलाख्यपदत्वाभावात् कर्मभावाऽवयवपरिमितत्वज्ञानस्य तादृशफलाख्य प
सतरायुतिश्चेत आधारफलविच्छित्तिर्मापदीति। अपमानायः फलपदस्य लौकिके च माता दृशाभ्यासम पफलत्वे पत्र
परिभाषितार्थपरतेवा। अन्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारो दुरुपपादः स्यात् ॥ तत्स्वं चतद्भूतत्वे धर्मजन्यत्वसतितद्व
तुजन्यो पाविस्थितिविषयत्वे तद्वालर्थत्वं वा। जन्यत्वं चतत्त्वकारकप्रतीति विषयत्वेतिन सत्ता दो नाप्रसंगः। गम्याद्य
थ्यापारजन्यविभागादावतिप्रसंगवारणाय विशेष्यातदर्थ आधारेतिप्रसक्तिकिमित्तसाधवस संतौ ॥ तत्वे चिकित्सादौ
नामप्रक्षते। पचादिशक्यतानुरतत्तत्पेशोवतथा वोधुस्यातभवसिद्धत्वात्तापदस्यनिराकृत्य पप्रदर्शनावसरे विकि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भूः सा० टीः
६

सकृत्वो व्यापार इति धात्वर्थादिक्रमज्ञानतोऽपि बोधो भवति॥ ॥परे तु कर्तृगतस्य प्रयत्नस्याभिव्याहारेण धात्वर्थजन्यत्वस्य नित
ष्ठत्वस्य निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वात् जन्यतावारि पितारोपितानारोपितावेतस्मदेन नानूविभागजन्यसं
योगादिरूपे प्रतत्पर्थे विभागसंयोगः फलत्वावारणायोभयं॥ कर्मोत्पत्त्याने फलस्य विशेष्यतयैव भानात्तत्र संगवारणा
य कर्त्तरीति न छिन्नं॥ अनुगतफलत्वानिरुक्तेः॥ विभागजन्यसंयोगे मतत्वस्यार्थे त्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्पाव्याव
र्त्यौ प्रसिद्धत्वेनाधिकमग्रे वक्ष्यते॥ ननु व्यापारत्वे न फलत्वप्रयोजकक्रियात्वं आत्माश्रयात्॥ क्रियात्वा आत्माश्र
यात्॥ क्रियात्वस्यैव हि निरूप्यत्वाद्व्यापारस्यापि धात्वर्थत्वापत्तेश्च॥ न चेष्टापत्तिः॥ धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वा
पावश्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादेः कर्तृतारव्यातेनाभिधानाद्देनेदेव हतः प्रचैतीमतादोषंडादिपदोत्तरतृतीयया
नापत्तेः प्रयत्नमात्रे तेऽस्य॥ कर्तृत्व करणसंज्ञयोः करणकारकत्वेन प्रासंज्ञाद्बलसमावेशाभावे नाभिमतकारणसंज्ञापाः परा
कर्तृसंज्ञापावाधात्॥ किं च प्रयोजकत्वपदे साक्षाज्जनकत्वे नदाप्रयचतीमादेः कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानाप सम०

६

ति ग्रातस्य कारणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् घटादिजनकजनकजनकसाधारण्यं तदानीं तुल्यरूपतयास्यापि फलप्रयोजकत्वि-
पात्तात्तद्दशायामपि देवदत्तोपचरितिप्रयोगापत्तिः न तु तुल्यरूपतादिव्याहतस्यानादृशप्रयोजकत्वस्याभिवेकुप्रशक्तत्वा
द्वा। अतएव वृत्तज्ञाप्यत्वे मतिनज्ञाप्यजनकत्वरूपतच्चान्तरप्रसिद्धं न तु। तद्द्वच्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्धि क्रि-
ति जनकाभिति माग्निसंयोगेनाप्यपाभिद्रुतपाचिक्रियाजनकत्वादिमत्त्वाङ्गाहः व्यापाररूपतया। साध्यत्वेन विशेषणतया ती
या। तथा च पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यसाध्यत्वप्रयोज्यसाध्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषयत्वं व्यापारत्वमि
त्यर्थे अभिधानस्य प्रकारिताद्यन्वविषयताभिरूपकत्वे चौपचारिकं। तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति पा
वनूः॥ घटं करोतीत्यादौ कर्मसमभिव्याहारे घटादेर्नामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरनिप्रसङ्गभङ्गापपदान्तरसमभिव्याहारास
पोसेति प्रतीतिविशेषणतां तदसमभिव्याहारेणेयात्त्वेन प्रतीतेः अधिश्रयणाद्यभुः अप्रयाणपर्णन क्रिया फलाय
सपदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् उक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू: सा:
८

साध्यता नानुपपन्नेति भावः। उत्कर्षे सोऽत्रोक्षितत्वं निरस्यति॥ उत्कर्षेति। सर्वमित्यस्य: सर्वे यदार्थमेव विवक्षितो ति दृ
ष्टिमसाद्धि। नास्ति दृश्यमानध्वंसप्रतियोगी। अयमपार्थो दिसादौ असिद्धः। भूतमित्यादिवत्ते माऽगतादृश प्रागभावप्रतियोगी
चति पक्षस्य तीत्याह। साध्यत्वेनावक्ष्यमाणत्वस्य तु हेयेति॥ अभिधीयते॥ नत्वकूरकूप्रतीति विषयपदस्यार्थः। कश्चिद्धिवक्षत
इति पाठः॥ एतेन क्रियाशब्दस्य प्रवृत्तिः प्रदर्शिता योगीकृतसमय्याहाप्तिनेति। अक्षितकमेरूपपदस्यास्तत्वात्। पूर्वापरीभूता
वयवककर्त्वादिरित्यर्थः॥ तदीयावयवानामधिश्रयणाद्यथः श्रयणपर्य्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः॥ तैः क्रियापदेनोक्तौ व्यक्तेः॥ यत्र
चनेन क्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्र दृष्टिरेवादरणीया यदीयपर्यालोचनेनैव फलस्य विक्लित्तिजनकव्यापारगतयौगपद्यपर्य्या
लोचनेनैव भानमत एव तस्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः। पाक इति पदघटितसाध्यत्वेनोपस्थितिरस्य च कस्य
मत्स्यभास्तोके पाक इत्यादौ लोकादीनां करणता। तथापि तन्मध्यात् तरूपस्याप्यभावस्य ग्रहणात् यात्राख्यानीभूतघटस्य प राम०
स्याप्यस्ति हेतुत्वैव सामान्यः॥ पर्य्यवसितार्थमाह॥ तथा चेति। क्रियान्तरेति। अयं भावः पदार्थमेव दृष्ट्वा तत्ता॥ क्रियया ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तराकांक्षोदयस्तादृशज्ञानेप्रकाशितयावच्छेदकंयतन्त्रिद्रुत्वंनभिन्नत्वंसनविषतादृशाकांक्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकंवासा
धनत्वे। साध्यत्वज्ञानस्यतुनाकांक्षाप्रतिबंधकता॥ हृत्मकारणाभावाद्देवनरत्नमाहाननु॥ नचक्रियांतराकांक्षानुत्थापकत्वा
वच्छेदकधर्मवत्त्वंसाध्यत्वेनवाच्यत्वयोर्विपरीस्थितौ हृत्स्वनमेत्रैभुत्वपापादिमाद्रावाकांक्षाभावेनक्रियांतरानुपोनस्यादिदित्यावच्छे
तत्रापिचेमत्समवधानेनाकांक्षोत्थापनानुहिहणारीनांक्रियाप्राधान्यमव्यवहारस्तुनदर्पसक्रियामात्रापेक्षायणान्वयान्नअन
एवनहिहणारीधर्मेकारकाणामन्वयस्तेषांक्रियान्तरसाकांक्षत्वादिति। वस्तुतस्तुसिद्धत्वतानेसाध्याकांक्षावन्तृत्वंपात्रत्वंधर्मेसा
ध्यतयावगतेकिमस्यसाधनमितिआकांक्षोदयेनसाधनाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेवसाध्यत्वे। अतएवेनेदृशा
दावेसत्यग्न्यन्तस्यसंगतिरन्याय्यायत्तेनभवतीमाद्रोदृढौहृत्मावेनतदन्यगतिःसाध्येव॥ तुल्यंवहिर्णिधामतेयागाद्देहेस
द्वःसमन्वेतयोयैर्विशेषणैः प्राक्साधनसंबंधात्क्रियायानैवोपजायतेश्रितिसाध्यत्वहिक्रियाभिव्यक्तीतिमुद्रूकाद्दिनिस्वव्याप्या
भाष्यमत्येऽत्रलकेयेनगुणाभिसंबध्येषोऽक्रित्तुपवतोमतजगतमवहारादलिपधितानादिकंजातिः॥ तथाचकाधिकाबेधमलिखत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भू:सा:द:

जातिरेव क्रियासाध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः स्फुरणैः भिव्यक्तिः ॥ जातिमेके क्रियामाहुरनेक
व्यक्तिवर्त्तिनीम् । असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यत इति वाक्यपदीयं वाचकत्वे मानमित्याहुः साध्यत्वासत्त्वभूतत्वयदयोः
८ मर्यापतामाह ॥ तद्रूपवत्त्वमिति ॥ एतदेवेति निरूपितत्वेरूपासत्त्वभूतत्वमिति भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तार्थप्रतिपादक
8 मेतत् सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यत इत्यस्य पूर्वार्द्धमावश्यकमिति वीवधारणो अभाव एवेत्यर्थः तेन मत्त्वभूतसम्ब
वच्छेदः तिङः पदैरिति पुरुषवचनस्याश्रयस्येति तिङन्तपदैरित्यर्थः ॥ अभिधीयतेभोक्त्रेनेत्यस्य प्राप्तामेनेत्येषः ॥ तिनैकदेत
पदैरसत्त्वावस्थामात्राभिधानेपि न क्षतिरिति भावः ॥ तिङः पदैरिति भागस्य व्याख्यानमिति प्रायेणेति कश्चित् ॥ कथं चेति साध्यत्वेन
प्रतीयमानो व्यापारोऽस्य समर्थः ॥ वाक्य इति ॥ पचत्यादि शाब्दस्य मर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति ॥ अत एव व्रजिकादिना पविस
ज्वलनरूपो मांकूरतरव्यग्रहोन शक्तिरस्य न पचतीति प्रयोगः ॥ पागद्रष्टा ह्याने वेति विप्रतिपत्तिस्तु स्वोपवीधात्तु सामादेव एम०
ति भावः ॥ न च नानेति ॥ नानाधर्मावच्छिन्न शक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मकत्वं नानार्थत्वे तन्त्रायआदावक्तमिति भावः ॥ प्र ०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञानमात्रप्रकारतत्वं वा शाब्दिक तु रूपे च स्मेनेनिवेश्यं। बुद्धिविशेषवादे इति। स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेने

विशेषः। बुद्धिविशेषः। बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्व संबंधेनावच्छिन्नः। अत एवाभावः। न शादिस्मृत्यं वेनादितत्वे

नाकेचूः वर्णोत्पत्तिर्बिन्दुः स्वच्छेन ज्ञा प्रथमतः प्रथमे विनाशप्रयमत्वादिति बुद्धिविशेषविषयतावच्छे

दकत्वं केवलगम्यमेव शक्यत्वं बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं न तु ज्ञानकृत्यंगीकारमत इत्यु

मतीक त्वतरवद्भिन्ना विशेषेवादि पुनरादीनां शाब्दिकाः। बुद्धिविषयतावच्छेदकत्व शक्यत्वमोपलक्ष्य त्वात्तीर्थग

मात्रवत्त्वे न्यायकेन्द्रोऽनेन द्वयेण्यापादे वा वेनाकापश्चिल तत्मात्रावापूर्णवाक्यित्व शाक्ति निष्टल कत्तावच्छेदकै

र्भवत्वे न्यासे वक्तव्यमेनान्नेयान्तर भीतिनिरदादिरेशक्ति वित्वमानीनि सैतेने मम चनतद्दिहाप्यवसेयमिति।

वतुप्रतीयते भूतसत्वाभूमक्रमिक व्यापाराणामेलनात्मभवान्तनरात्मक क्रियाणां ओमाहेकाकानुक्रिये

मु.सा.टू.
१९

म सेसापामिति सत्र्यम्य भा प्या सं ग निरन आ हा आत्मानेतिनि र्गि मन्त्रिकः पाद: साधु ज्ञात्मान प्रति पाह्यक्रि मे
कल्सव स्या पीम र्य: सभ्यि स्किरुपादे समभी वे षापि काधार अध्यात्न तज्ञान क्रियामाहा पवा ध्या भुद्धि विशेषे क्षणि
ति। सकतवव्र पवुद्धि भिशेषे मात्नकाव छेदके समाहापेस र्थ: । तणावाव पत्रास्त्र पे पौ वाव त्पे स्वमुहा पा म्मपम
कतो मा य पनत्न गनिरि िभाव: । तत्र मान मुप मस्यति । उतत्केवेति । ग्युतोति । कर्मिर्के व्या पा । समूह ग्रालिगता भूते सात
उपेतगा समा मे र वप वे हपलक्षित: सकलमात्मवै कत्वे पुधा मकत्मिता भेदरूप: समूह: क्रियेति ग्र वुद्धिपत इ
ति कातिक्रार्प: । तत्र धाता न स्त्र राता भव्यापाराणां व लुप्त तत्र उदा पा भावा हु ध्येत सुल: । निह पेम समं पत्रे पे णो मा
दि: । प्रषाती भत प्र कस र्पति स्वपणा नेन र्वि शेषता सम प्र पाथ्यि स्वाध प्य व क्रव्यते पा वृतर स गमातत्रि ह प तापि
न भिप्रे साह्या तिड: र्पमिति। आमलभ्मता द्विति। अ त मस्व्भ्यो द्वियारार्थ इति माना दिति भाव: । एतेन कृति म तो
व्यापारवतो वा कर्तु: प्रकाले ने ह कृति व्यापेराणां स मा त ग व छेदकाल्वे कृत्स्न गो इव मिति ने यापि काधु त्स्क द् एम.
१९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रतीतिरवमा
नमताह

यत्नामस्यमनाज्ञानविजंभितमिमितिस्यचितं । नन्वास्वप्रस्यनिडः र्पिते आम्रपत्वं शब्दनावबोधंकं तासंतस्यचस्यन्य प
प्रित्यतयानानास्तव्योवबोधिप्रनपाचनानात्वा दंतुप्रमोन आह । शब्दनावबोधंकं व्यविवक्षमात्वंदि । अस्य हितोपा
र्थ्यनिति पतावमर इति शेषः । तथाचुतत्रात्वशोपाधिरूपस्यातुगतस्यतस्यदुक्षमाणात्वान्वतत्रानान्यप्रवृत्कोहोक्षइ
तिभावः मीमांसकमतेविरोधोपस्यगर्जकर्मलोदकं तिङः र्थत्वमवस्थापयितुं शंकते । नन्विति । नतुपव्यद्धेथकं
ततदर्थकमिति नियमादाख्यातजनकर्त्तकर्मप्रनोतेडिनिर्दिष्टमचादिप्रत्येनान्विता संभवदिति । नूनाइ । लक्षणापादिति
नन्वाख्यातस्यास्वपलक्षकत्वे भावनाभ्यानुपपत्तिस्तुदृपपनपेत्वनस्यशिल्पकंल्पेनतुना स्वपे लक्षणासंभवो
युगपह्निरूपविरोधान्नभावनास्वपत्वेनभावनास्वपेलक्षणायान्तु भावनायाम्याधान्यानुपपत्तिरभ्यास्यं आक्षे
पोनुपपत्तिः ननदृमर्थः । तथाहि अन्वितामिधानवादिनेघटानाविशेषणात्वेनेवार्थेपस्यामृकृतपारव्यातान्वे
भावनापाविशेषणत्वानुपपमानपस्तिनस्या आर्थपाक्षेपकत्वमह्यभ्युमानंतेः ॥ ननुप्रपोमस्क्रारव्यातप्र

पा
आक्षेपदिति ३१

ब म २

११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुः मा॰ २ः बोध्याभावेनाकिंचिद्राप्तिनाविशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाच्च घटपदबोध्यघटत्ववन्नु इति ॥ समानवसं विसंवेद्य
१० त्वं तु नाक्षेपः प्रमेयमितिसाक्षप्रमाणे भावनाया अप्रमाणानु ॥ भावनापदजन्यभावनागोचर आश्रयप्रमाणाद्वेति । ननु सा
10 मादिप्रतिसंधानं विनाप्यासक्तबोधस्यानुभवसिद्धत्वान्नाक्षेपाद्याश्रयप्रमाणोपपत्तिः कारणस्यान्यथाभावात् किं
बोकरिमातन्प्रानसमभ्यर्थने आरब्धानन्तरबोधे भावनायाः प्राथम्यात्पपत्ति. यत्किंचिद्धेतुसाविशेषणत्वेनेबो
धस्थितत्वाद्घटत्ववदेतन्यस्यस्यविचारासहत्वाद्वेयत आह प्रथमातस्यादेिति । समभिमान्तनप्रथमा तवेचा
दिपदादेराक्षपप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ एवं च नाक्षपप्रतीत्यनुपपत्तिः गुरुपेआख्यातशक्तिः सा विशेषिभावः ॥
मानमिति ॥ पदघ~ प्याक्षपत्वेनाक्षपभानायैतन्याख्यातस्य शक्तिःएव शपकीमे बोधे नखण्डकुशचितनथापि यालोः प्र
त्ययार्थयोः शक्तिरस्मान्नसाक्षपत्वे शक्तिरिति मत आक्षपसाक्षपत्वे नापेलाभान्नसामान्यतः आक्ष लघ॰
पि स्वाभिमतास्ख्यातशक्तिः सिद्धान्तीतितन्मतनिरासार्थमपि तत्त्वमेव प्रमाणान्तरेणोपमत्तमिति बोध्यान १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ठकर्त्रपदापठितमिदं सूत्रं कथमत्राख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमिति शंकां निरस्यति अत्र हीति। नन्वेतस्य अनेन कारणत्वमेव
कर्मादिशक्तिबोधकं गत्वाऽऽख्यातस्य मत आह। यो धकत्वाद्रूपावितिवो १४ अनन्यलभ्यत्वरूपमिति स्पष्टः॥ इदंचादेशिष्वेव शक्तिरादेशाना
मादेशिस्मृतिद्वारार्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायेदं यथावैतत्तथावक्ष्यते। विधीयते इति तथा च वर्तीस्केरवक्षे
मात्रावर्लो नामेव वाचकत्वापात्यवस्थापायिप्रमाणत्वपालः अर्थे गौसादिस्वत्रालांतिवादि शक्तिग्रहं तत्त्वलक्ष्यां
वृक्षादेरनन्यलभ्यत्वेऽपि तस्याख्यातशक्तिसाधकप्रमाणत्वमिति भावः। कर्तृकर्मपदे इत्यस्य अनुत्तो पादस्मादि कर्तृत्वञ्चात्र
पदेऽन्तिस्थातिर्मति शक्तिवादरत्नमिप्रस्ताभावप्रयोजनमिति हेतुमिति भावः। कर्तृत्वे कृतिरिति। कृत्योपलक्षणवाचकत्वेनतत्वकृतिक
कर्त्रैर्थकर्तृत्वेन कर्तृशब्दस्य कृत्साध्यपदवाचकत्वेपाततत्रु भावप्रयोजनप्रकृत्यर्थप्रकारीभूतधर्मबोधकतादिति भा
वः। कर्मत्वं फलमिति कर्मशब्दस्य धात्वर्थफलाश्रयपरिभाषि कत्वादिति भावः॥ शंकामिति। नन्वाचनतत्सम्बन्धेन
न कर्तृकर्मलोनाख्यात शक्तिः इति द्युतीति भावः। इत्यन्तेन ग्रन्थ। मापादेत्यस्य दर्शयतिऽर्थेनानेरे तत्र भवादकौनामी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भ: सा: दृः ११ ॥ ३क्ते यागहोमादित्वाच्छः। फलं भावत्वर्थः करोतीति व्युत्पादयच्चेति मीमांसकानामभिमते। तन्मतेऽस्मा पारस्यामतः उभयत्वाभावात् नच तत्का
रित्वमेव किं विघटकं। पुरुषव्यापारो माख्या। व्यापारेशास्त्रिक्त्वा विपिफलाश्रयत्वं कर्तृत्वं कर्मणीति मतएव उपपन्नमेव॥ तथाप्यभि
धानानभिधानव्यवस्थार्थं तु व्यापारव्यापकमेव तदृद्वारा भावं अनुकूलं वित्तु परिहरणीय मभिनिर्मात्वः। कर्तामि निकर्मसंस्कृतानां वाचल
कृताहि भाविनमर्थः। ननु कर्तरि किं लुदितिवेति॥ तन्त्रश्रीदेवब्रकृते रीति चातुर्वर्णेन। तथाच पूर्वं सूत्रसम्यकृत्वं पदसाध्य
र्मि यज्ञिया व्यापारमन्तस्यन्तस्यधर्मिपरत्वं मत्वा धर्मपरमात्मा तु नत्रापि धर्मपरतेन तस्मात्। तदेवाह तुल्ययोगस्तेमनितिः। अ
लहुला भोपयोगे लक्षीरक्षणात्क्षेममिदंखलुः कर्मणीति मत्वा स्यान्नम लब्धं भावनापन्नात्याता भ्येत्वमप्रतिपादकत्वोपग
मेनापत्तास्या कर्तरि लिदिसम्या पिफलना भावनार्थत्वमप्रतिपादकत्वं। तस्मा आक्षेपादेव नाभावे हुमानचेत्क्षिप्र
तिपादकं नदिक्षिपदि नहि लः कर्मणि समभिनाख्यातस्य भावनाशक्तिमप्रतिपादकत्वमिति समानमिति समर्थः। ननु पूर्वमस राम०
म्यक्कर्मपदसमधर्मिपरत्वप्रतिहनस्य तस्य भाव्याधिकाराश्च परोवधर्मपरत्वसंभवात्को दोषः। परिहिव मास्ता ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

थिकाराश्रयत्वांसम्येवगमकेपकृतेचतदाश्रयरोप्रमाणाभावइतिपिमाश्रेतनहापिनक्षतिःशक्तिःकारकंशक्तिम
त्कारकमितिपक्षद्वयलाघवाक्रारमिकृतपातद्विकल्पस्पतिउःकृतोर्थश्रयस्मितत्वाश्रयणात्सर्वाभिकारकमलोप्य
भिमतार्थकनाभोक्षेनराज्ञमतआहअपिवेति।नचाचविकल्पश्रवस्थापारावाप्रामाणिकत्वेनैकार्थपरत्वेनकाप्ये
तिभावः॥नन्वास्थानस्यव्यापारावाचकत्वेकथंतनमलंदोधोतआहभावनापाइतिक्रियादिवदितितत्रनस्येतिभा
वः।क्रियादिस्थलइवेसम्बधः।आदिपदात्करत्वविहितनद्धितेमादेःपरिग्रहः॥तथाचयथाभवन्तेधात्वोर्थपा
ख्यावकत्वेनहद्वर्थकर्माक्षिप्तभावनापावोधविपयत्वेनथाख्यातेपीतिभावः।नभाप्रतीतिभावनापाआख्या
तावाच्यत्वेसतीत्यर्थः।तस्याःभावनायाः।आश्रयःपुरुषविशेषस्त्वाक्षेपलभ्यइति।नातिःपराङ्गेइतिमतेजाम्रा
क्षिप्तत्वात्केवलेधात्वर्थमात्रेतथाकर्त्राक्षिप्तभावनापाअपिप्राक्सद्यप्रत्ययस्यतदर्थः।अतिम्याहकेचपरिणामि
तादृशारूणाभावनावाचकत्वमाप्तानस्यात्मास्पतोमाशङ्कतेभावनापाइति।विवरणेति।तत्स्यमानार्थकप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देशेनोरणनदर्पकयन्नस्यविवरणलपाप्रकृतेपवतीस्मसापाकमावेनेमाख्यानस्यभावनापेहनविवरणानस्यभावनावा
वकत्वमित्यर्थः॥विवरणस्यक्तस्यवोधानसाहित्यानतेनार्थनिर्णयपरमाह॥पाकातुकूलेति॥पवनोमः सोकूकर्तकाप
चिक्रिपेतिकर्तुविवरणस्यापिदर्शनेनाख्यानस्यभावनायाशक्तितनेकतेरेमनविनियमकाभागादि॥तिभावः॥इतने
तरयोगद्वंद्वेइति॥समाहारद्वंद्वे उत्तरपदलक्ष्याप्येसमाहारस्य च शब्देनविवरणाद कमिनरेनोरेति॥ध्रुवखदिरावि
सादिद्वंद्वेदकपदाशकमाहिमस्यविग्रहणकस्य च शब्देनविवरणावदिमर्थः॥ इदंवान्वपप्रयोजकं तस्यपद्वंद्वेमी
स्यतारवंवजेनाहरणान्वपप्रयोजकताच्छेदकतया छेदेनतथा छिद्रतसत्वेनसकूलेद्विताघटन्वपप्रयोजकताव
छेदकत्वेनपदार्थसाहित्यस्यापिभानमित्यत्रमेमोलं: तत्रसाहित्यस्याद्विवाचनिरिक्तस्यानन्तभवात्तस्यचाद्वि
वचनादिनेवोपस्थितेनेनेत्रसमासद्वंद्वकत्वमेकपदत्वनिरुक्तमेवचेनविवरणमितिनिपतनातरत्नुवक्ष्यमेतेनुल्यत्वादि
ति॥भावकापदेनाख्यानविवरणमप्यपहायमेविवरणमित्यस्यापिवकुं शक्यत्वादित्यर्थः॥ लस्यवोधानसाहि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विवरणस्य नार्थे निर्णायकत्वमित्यपभ्रमयोः समानमिति भावः ॥ नन्वाख्यानस्य कृते वाचि वेति तेराक्षिप्तसमभावनापाः आ
धामानुपपत्तिः ॥ नवाकृतिवादे ज्ञमाक्षिप्तस्य व्यक्तिश्चाधामस्थपमारित्यमेवगाध्यं । दृष्टान्ते दृष्टौ निकृष्टो वै समा
नः । तथा हि कश्चील स्वस्तु रूपनिरूपकत्वमाभावना ॥ श्लेसम्यगाभावनाविरहितः करित्वात्संभवात्तस्मात्त्रपभिग्राह क
मानसिद्धरगत्वेन धाधामानुत्तेम्भवः कनीवजामानुपरिष्ठे पुनः पावज्ञानस्य स्वस्वत्वमेवास्ये पात्मद्वारेणितमपत्रा
धामेनभानमिति ग्राधामानुरोधाभ्युपगतापालाश्यत्वमापुरुस्य कृमिसमीदृष ॥ नानारमाह । किंवेति । अभेदावपदर्थ
नादितिः । देवदत्ताभिन्नैककर्तृकोवर्तमानो व्यापारस्मा कारकं तो वस्ता कवेसमनन्तादि समर्थः ॥ न दृष्टौ चेति । अभे
दान्वयानुरोधेनेत्यर्थः । आवश्यकमिति । अन्यथानुभूयमानतादृशबोधापलापापत्तिरिति भावः ॥ चिपाकमिति । त
द्विभक्तं तत्तामात्येतिद्याभेदसंसर्गोपस्थितिमन्तप्रकारतानिरूपितविधेयतासंबंधेन धात्वर्थप्रतियोगिकत्वेन तप
दजन्योपस्थितौ हेतुत्वसत्त्वे तोयरूढत्वात् इत्यर्थः ॥ न चेति । अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्ति.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू॰ सा॰ टी॰ कृत्वं वेमर्थ्यः॥ अत्र देवदत्तः पचतीत्यादौ। तादृशनियमेऽतिरेकव्यभिचारस्थलानि दर्शयति। सोमेनेत्यादिना। अन्व
यागभावदशायां सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात् कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेन्न सोमस्य यागभावदशायां यागभाव
१३ नापि करणत्वेनान्वये यागस्यापि तत्र करणत्वेनैवान्वयात् सोमेन यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थपर्यवसाने धात्वर्थे द्रव्यसंग:
13 सोमस्य यागवत् भावनाकरणत्वेनान्वयाभावापत्तिः यागार्थत्वाद्यापत्तिः सम्यग्वा अप्रसिद्धभावनायाः समानपदोपात्त
यागवत् भावनाकरणत्वेनान्वयाभावापत्तिः यागार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययार्थप्रत्यासत्त्या भावनायाः समानपदोपात्तयागेने
वकरणत्वाकांक्षानिवृत्तेरिति नव्याः यत्र सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि प्रत्ययार्थभावनाकर श्री
णत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य तेनान्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदि
दितिविशिष्टार्थविधानाद् गुणभेदप्रसंगो नेति मीमांसकाः। विदुषां तत्र बोध्यमिति यमेव्यभिचारो दुर्वार इति भावः। स्तो राम॰
कं पचतीति सन्नापि सार्थक्ये व्यापारजन्यफलत्वे विशिष्टेऽप्येव विभक्त्यर्थत्वे नामार्थं पाको वा भेदान्वयबोधेप्र १३
~~सोमेन~~ सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वानुपपत्तिः ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योजकमतस्य सुप्रसौहित्वचनस्ये तो प्रक्रेरवः नामतं च च दृष्ये ते प्रक्षे चाऽयोगी प्रत्ययोगी नो मार्थे त्वाप्यागाक्तोत्क
देवो न आहतान्त्र उत्पद्य इति ॥ यद्यपि सो पेन प्रजेनेम्य र्थ देवदत्तः पचतीमयापिसा मात्रविभक्ति कृत्वसाते ब्रान
पाः भि मन वाधान्वया ङ्गोधात्कर्मणा चित्वं मिहमेव त यापि ष्ठ स्य तेर्नी मार्थे पूर्वापि स प कृ त्वे पि श्रुमि गा रो ड हृदर
एवं सा शपेन गा मार्थे हूस्य नउपाजेनेपापिकादिमतेन वे द्वा ते: कर्म धा र ये प षष्ठी न स्व तु क पे व प ह्वे पद श क उक्ष्मा
मतर स्योत र पुरार्थे भेदान्वयोपगमात् ॥ समते तु ज हत्वा र्थे स्वमपगमेन वृ वोत पद पि नवप सै गा भावे नोक्त मस्य
तेऽप्रसनादितिवोध्यो दृष्टप लक्षणा पक्षस्य र्थ व द्वे दृशो हे रपि । अपरे तु । उक्त श्रुमतो न ग्रामो ऽसः समस्तनस्या पि वि शेषणा न्वे
त्क स्य ते क मि वा र इ मा तु । अपि कन प्रेवुस्यै ते । सामाना धिकरण्यमिति । परपीरिका र्थों भि धा पित्वमिसर्थः । यो गो का न
मिति । यो गो वपवहति स्वकार्यपुरस्कारेण प्रवृत्ता नामिस र्थः । इत्थं वा चि त्वा ना पने रो नि ष मि शा न्वना सते रि म प्ये ः । स
व मिनि ॥ लक्षणापेव समाना धि करणापपा दने इ स र्थः । इत्थमे ऽपि नार्थः । वैष्ट दीमा ही निर इम वा वित्वा ना पने नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मी० भा० ८ स्मनुपपत्तेः ॥ तथा च बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ तथा हि । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
१४ वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते तत्राप्येतस्याः किमामिक्षावाजिनोभयपत्रलाकमेकं कर्म विधिपरत्वे प्रयो
14 तत्तन्नु गुणादेवताभिसंबंधः इत्युभयमिति ॥ तत्र वाजेनापि च नामिक्षानूपेत्य संबंधाद्वाजिनोपि वैश्वदेवत्वान्न नु च वाजि
न गुणो विधीयते नैनाभयगुणकवैश्वदेवमेकं मे निरूप्य पक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र कनहित सर्वदेवतासंबंधमर्थकृत्वेन पा
क्षोनः संबंधो वाजिभ्यो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रानुवाक्येन समः । समामपि पदान्तरापेक्षायां वाजिनामर्थकृपदस्ये
वापेक्षणान्वयो नित्ववायत्वं वयस्यापत्यानुमित्या कैकपदापेक्षानन्वेवगम्यस्य विनियोजकत्वात् एवं च वैश्वदेव्या
मिक्षेत्यतो हि न वैश्वदेवगणानुवादेन वाजिनगुणविधाने क्षीनत्वेन निराकांक्षत्वात् किंतु कर्मान्तरविधिर्वा
जिभ्य इति वा सर्वदेवताविधानमिति तत्त्वातः । पदद्वयानुत्पन्नसर्वदेवतासंबंधस्य द्वयाद्विलक्षणावाजिनामिक्षयोर्योगः कर्मवि राम०
जिभ्यो सत्वमामामादाविक्षाद्वन्द्वे सा देवतासंबंधस्यायोत्पत्तिमिति सिद्धान्तयाकांक्षः । तत्र तद्वामामादापदेवतासंबं १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वंधित्वेन त्वं भगवानदनुपपन्नभावेनद्विनस्मरस्माविकुत्वकृत्पनमसप्रुक्तं स्मादिति । अन्नुशामनलामादिति । उप
लक्ष्यलाभिदं चकेरपिनत्थादि । घटपदाघटत्वप्रकारकवोधवत्त्वं सादिपसद्देउसंबंधवानितिप्रतीतिः सर्वसिद्धा । तथा
हि । घादिकारणमायेनमंबंधमात्रमनुवादिवाचंस्मादनएवदेवदत्तेलगोमत्वमित्यत्वप्रमस्य संबंधवोधकत्वं संग
च्छते । घटत्वमिमादेप्रकारस्यघटत्ववोधकत्वयुत । प्रतीतिजनकवोधप्रकारस्यभावप्रमस्यपार्थत्वादिदेपस्य संलक्षं
गि लक्षणतनतोवोधइतितानोकनीपा पजलस्य स्यास्त्रिम सम्मसे प्रकारत्व पैवभावात् । एवं मत्वर्थविहितवतुब्रीहेरप्येकं
लापनमस्याइतिविग्रहेवनार्थकतद्धितस्यापिविदेवदेवताउस्याइतिविग्रहेचत्रमपार्थेसंत्यालवप्रस्यप्रधानसेहि
नवचगोमानितिसादेसंबंधिप्रतीत्सउपपत्तिः ॥ उभयाभिनिवसंबंधेनाक्षेपात्तदुपपत्तेः । नवकर्तृत्वसंबंधवज्ञा । नवास
त्वभूतसंबंधस्येववििवन्नत्वमपेनपानद्विहिनमनुवादेनादृशसंबंधवोधधाकत्वेननत्रतिगसंस्थानरूपापत्ता
सत्वभूतसंबंधरावानुशासनमानादिरेणाशक्तिमुपेणात्सवंचद्दुक्तमेववाधोमतवर्थीपस्यास्तुसंबंधआक्षेपलभ्यः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यु॰ वा॰ वह्निं न स्यात्। किंच मतुबादेः संबंधसामान्यार्थकत्वेन तस्य संबंधविशेषापेक्षत्वमेवेरिकाधीयं तत्त्वं चान्वयो गौरनिरूपो गौविरोधवि
१५ रूप्यत्वात् तथा वैयाबेकस्य निरूपकस्य प्रकृत्यालाभे प्यन्वयो गौरूपति निरूपकमानायेन च शक्ति कल्पने त्वतीव गौरवमिति वाच्यं
15 वादेर्न्यस्य तत्समूतसंबंधस्य वाच्यत्वेन रवसंबंधानामनेकत्वेऽपि लिंगकत्वेपि बुदंत्यादि शब्दानामेकवचनांतत्वं नानालिंगकत्वं च
संबंधिनां तथात्वस्य महशब्दप्रयोगदर्शनात्॥ तथा च मतुबर्थसंबंधे लिंगाद्यन्वयासंभवात् नैरवाक्षेपः संबंधिनः आख्यातार्थे
स्वस्यैव कर्त्रादेः वस्तुतस्तु लिंगसंख्यान्वयित्वेन तथा सत्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थस्यावश्यमिति हि प्रसस्थार्थे लिंगसंख्यादेरप्रसस्यार्थे एवान्व
यापेयोगात्प्रसप्तानामितितत्त्वमतेऽन्वयः। तस्मान्नासत्वभूतसंबंधषष्ठीवाच्य॥ यत्त्वत्र मेगौरत्वनिरूपकमानान्वीदृशे शक्तिकमतु
गौरवमिति तदपि नाम संबंधप्रसस्यैव हि याव्राक्ष्यपदार्थापेक्षानशब्दे येनतच्छक्तिकल्पनागौरवं तस्माद्येतस्मात्तन्न मतुबादेः
शक्तौ न किंचिद्बाधकमिति प्रमेयचिंतायेतदधिकममग्रए वं चैकहायनादिमहायं संबंधवाचकतापामतुबा सननस्य न तु यवस्था राम॰
नेकघटकीभवनात्मानैवशक्तिः लिंगाद्यन्वयसंबंधिनीमात्रसंवलार्थः॥ नत्वा वेति। सामानाधिकरण्यपस्यलक्षणापेवोपपारेनेदृत्व १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ये॰ अरुणाधिकरणेति॥ तथाहि अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते॥ तत्र किमरुणिमा मात्रा कार्यद्रव्यं क्री
प्रकरणे विशेषणीयः किं वा क्रीणातिना संबध्यते इति संशये। क्रीणातिना संबध्यमानेरुणगुणोगात्क्रयणाकारकस्यासंभवेन मू
र्तस्य तद्युक्तमिति नास्य क्रयसंबंध इति द्रव्यगेव प्रकरणे विशेषणीय इति पूर्वपक्षः॥ सिद्धांतस्तु। संभवति सन्निहितपदार्था
मपेक्ष्य प्रकरणे विशेषणो विसा पिंगाक्ष्यादिपदानां रवस्ववचनथानासिन्धेन्व्यपसौ लभ्येन तद्द्वारा क्रीणातिसमर्थेनापि समम्
यत्नाभावात् क्रमघटकत्वमेव तस्येति। सिद्धांत उपपन्नः॥ पिंगाक्ष्यादिपोगीकानां पदानामुत्कृष्टकासंबंधाभ्यं कतया द्रव्यस्यो
नुपादानात्॥ किंच पूर्वपक्षोप्यनुपपन्नः पिंगाक्ष्येकहायनीशब्दाभ्यां संबध्यमानस्य मूर्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वासंभवे
न क्रीणातिकरणत्वस्यैतद्द्वारालाभात् तत्पस्येव वाक्यभेदशंकापामूलशेष्यिस्मात् द्वावरुणायोरुणापदस्यैव
त्वाक्षणिकद्रव्यविधायकत्वापात्तेः विशिष्टत्वेन वहुयोप्यन्यौ द्रव्यविधायकत्वं गारुणापदस्येत्यत्र विनियामकाभावा
त्॥ अधिकमग्रे वक्ष्यते॥ उत्कर्षैसेति॥ संबंधिलक्षणकल्पनेनेत्यर्थः। प्रपंचस्तु कृ प्रापः॥ भूपणार्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मु॰ सा॰
१६
16

ति॥ अकृतस्थलेतसमानधार्मिकेति न्यूनावसरे वेत्यर्थः॥ पक्षधर्मेति निरूप्ये सन्ने न पक्षधर्मे निरूपणानंतरं तत्कार्ये निरूप
णोनुपपोसंगतिः स्वस्यनेनकृतलंनुहत्वीयर ग्रंथेकृतजकनाप्र निषयितेकप्रयोजनवत्ताज्ञानफलिका॥ केचित्तु॥ उन्मनम
लपितत्व तंकाजिज्ञासासंगतत्वज्ञानेति रामः॥ प्रयोजनमिसाद्रुः साक्षानंतप्पी भिधानप्रयोजकजिज्ञासा जनकतावच्छे
दकधर्मस्याप्यविधानड लंसप्रसंगउपोहेतुनावसर स्थानिर्णीहकैककाप्यत्वेषीका संगतिरिप्यनरहस्मिन्नेप्र
कृतमिलप्रतकूलचिंताक॥ तावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वउपी बातः॥ अनुकूलत्वं ज्ञाग्रप्रयुक्तत्वज्ञापकत्वादिरूपं प्रपाप
यन्नास्मनत्रावच्छेदकोशः॥ स्वरूपसन्निनरा शास्त्रेहानउपपीगो। एवमग्रेपि। स्थमिकातावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छे
दकधर्मवत्वे प्रसंगः॥ हेतुतामच्छिन्नाप्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासाविहितिकातावच्छिन्नाकस्यचमपवृत्तव्यत्वमवस
रः॥ निर्वीहकत्वमेककार्यजनकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणमप्रयोजककल्पनमुपं॥ एककार्यजनत्वमेकस्य कार्येनासाचुजमत्ता
जमत्तानविषयत्वरूपावेति॥ उदाहरणातिकानिश्चित्वमेवस्पंतेमानितुसवपमुख्यानि आक्षेपोदाहरणादौ केतुनं

राम॰
१६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञाने संगतित्वेन प्रसिद्धानामेव गृहीतत्वाच्च इति नेतेषामाधिक्यसंभावना। प्रकृते च पदार्थेन तत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसंग
संगतिः तथा हि निरूपितेन घटपदार्थेन घटप्रायशोः संसृष्टपदार्थाभावेन तत्संसर्गस्य सामान्यरूपवाक्यार्थयोः॥ प्रसंगसंगतिस्तथा
हि निरूपितेन घटपदार्थेन घटप्रायशोः संसर्गमप्रकारकशाब्दज्ञानं कर्तुमाकांक्षितस्य कथं संसर्ग इत्याकांक्षायां विशेषधर्मे जिज्ञा
सा। तेन तत्र बोधनाय प्रथितस्य शब्दप्रयोगस्य ततः शिष्यजिज्ञासाजाते गुरोः॥ ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने घटसाध्यतानां तात्पर्य ज्ञानान्ते उट
तात्पर्यविषयतादिसंपादकेन गुरोः शिष्यतासामान्येऽपि प्रकृते विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति संसर्गगतसामान्यसो
पेक्षानुत्कर्षाद्वा विच्छेदकत्वात् तद्रूपस्य तत्र समत्वादुपेक्षणसंगतिः। इत्थमनयापि लक्षणाभिप्रेताभिः विशेषणो इति। आधाराधे
यभावसंबंधेन प्रकारविलक्षणसंख्यापा आरभ्यानकत्कर्मान्यपि तेन प्रयोजकत्वात्। समानप्रत्ययो मानत्वादिति॥ एतेन स
मानाभिधानशक्तेर्वीक्षापेक्षयावलम्बनात् समानमदेयानामपि न्यूनपि त्वंविहाय प्रथमं तात्पर्यं न्यूनोऽपि तरतिप्रसज्यते॥ एकपद
जन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः। लक्षणादीनां वाचकत्वकल्पना आरभ्यानजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कालेऽपि सत्वात्तत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू:सा:दृ:
१७

भिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेनतां विशिनष्टि॥ तथापीति॥ घट इत्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधेऽव्यभिचारो मा भूदिति
कार्म्यतावच्छेदकत्वोपादानानर्थक्यमिति। तदर्थे कालप्रकारकबोधे तन्निरूपणाय संख्येति। स्तोकमाख्यातस्य कर्तृकर्मापेक्षकत्वट
पि तं प्रसंगात्सामान्यतेति राकरोति नैयायिकानामिताद्विना॥ अन्यपादिति॥ एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्यत्वादिति भावः
॥ आख्यातार्थकालप्रकारकबोधेऽप्यमानपदजन्मोपस्थितेरनपेक्षणात्तदाह। संख्येति। इतरविशेषणानवच्छिन्नप्रमाणता
तद्विशेषणत्वघटितत्वस्य र्थः॥ तथा च तद्विशेषणतानापन्नार्थविषयकोऽपि हि कारणमित्यर्थः॥ एवं चपुरुषोऽ
नादेनोप्रयमानार्थन्नैपीवापीत्येपीवापेसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वान्न व्यभिचार इति भावः॥ यदि तद्विति॥ तद्विषय
कप्रतीत्यविषयत्वस्य र्थः॥ तद्वृत्तिन्नावच्छेदकतानाककारणतानाग्रहविषयप्रतिपादनम्॥ इतरविशेषणत्वं येनाविशेषणत्व
नामसर्वविषयत्वे। नानन्तेत्र इत्येवपवतीमादौ स्वलोकपोनमाये न बोधे चैत्रीयप्रमाहस्पमितम्बोतार्थाभावानचे त्रस्ये एम०
तर निरूपितप्रकारताभ्युपगमत्वरूपेण राविशेषणत्वसत्स्वेऽपि स्यादिति॥ अविशेषणत्वेऽपि विशेषणत्वनाम सर्वविषयत्व १७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मत्वात्॥ तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतीतरविशेषणत्वतात्पर्यविषया
र्थकृतिविशेष्यतासंबंधेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति निष्कर्षगर्भितोर्थः॥ चैत्रेण सुप्यत इत्यादिभावाख्यातस्थ
ले चैत्रकर्तृकः स्वाप इत्यादिधीर्धात्वर्थांशे विशेषणकृधात्वर्थस्यापि तदनन्वयापाद्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति प
दविशेषणं॥ एवमपि चैत्रः पश्यति न मैत्र इत्यादावन्वयोपगमस्य वैछेद्यपैवकारपदार्थैकदेशः स्वत्वे चैत्रस्य विशेष
णत्रीयः॥ अवशिष्टं शास्त्रापि विवेश अपीजनामागाडलू स्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्य
विषयत्वात्संख्यान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः॥ अतिगौरवमिति॥ अन्यलभ्यकर्तृशक्तिकल्पने संख्यान्वयबोध
हेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशे च गौरवं प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणतामात्रतात्पर्यविषयत्वे तन्निवेशेन
तिगौरवमिति भावः॥ इदमपीति॥ उपदर्शितकार्यकारणभावविदर्शितलाघवमपीत्यर्थः॥ एवमपि तन्मते भावनान्वयितिसं
ख्यान्वयनियमादाख्यातेन भावनार्थकं संख्यान्वयबोधस्य कार्यजनकत्वमाख्यातान्वयपदबुद्धित्वसंख्यान्वयबुद्धि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू॰ सा॰ २० त्वस्य प्रकृतसाध्यसाधकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः फले जनकीभूतस्य प्रकृधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणाद्विशेषणत्वमात्र

१८ तासमर्थविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रमुमांतायोर्यस्यावृत्तित्वपापालस्यालिङ्गाभावादेकोक्तस्य लक्षणविचारास्पदत्वस्

18 क्तेर्नेनेष्टाहतत्पसंस्थानुपपत्तिरनवच्छेदककोटौ तु हल्विशेषणप्रवेश्यावसानल्थापि क्वनिशाक्तिवाहिमतउत्कस्य

लेन हृप्रतिवारणापभावकानुपयोथकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणाविनरणाम्पत्कागौरवमसत्मतेतु

प्रथमोक्तपदार्थस्यारव्यानार्थे विशेषणातपेवान्वयेन चेद्दुःखेरेकत्रविशेषणातपास्मितस्मैतासां श्रोणापरत्रविशे

षणानपानुपायोगादुक्तसमितिवारणाभावेन न तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयोजनमौरवमितीदमेशानि प्रेमोत्कमिद

मपीति समिक्रममक्रानुसंधेयं ॥ अनाहुर्नेयाः ॥ स्तोघ्रवोपहंहितोत्कपतिकारंवेनास्यानसधर्मेवावकत्वसिद्धदृत

रकालकम्पताहशकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवं निषादस्य पक्षाधिकरणमापेनाकिंचित्कररुकउत्तरत्वात् किं राम॰

चवं द्रष्टुपनामे आख्यानार्थं संख्याबन्धपोपगमआवश्यक॥ न तत्रानन्नापानुपममे तादृश्यप्रमो उक्तधमानां १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेनवामस्यापरिभ्रष्टार्थतापत्तेः ज्ञातार्थो जनादौ तु संख्यादीनामयोग्यत्वादेवान्वयेनान्वितप्रसंगादेवं वृत्तावृत्तान्नाते शेषत्वे शो
धीति। कर्तृकर्मणोः संख्यापायाविशेषणतां च वस्यापि कालत्वस्यापि मामनित्यादस्यान्तिकालत्वहितमादिना। आयारस्तीति। धात्वर्थ
व्यापारस्मर्थः॥ तेनाख्यातेस कालक्रान्तिपरिछेदके छवर्जमाले लडिमादिषु धात्वाख्यावकुषदनुपादान्तर्थकालसधान्वर्थ
व्यापारविशेषणानेसन्तत्क्तन्तस्त्रप्रामाण्येनैवृत्तांसाधयति॥ तथाहि मानं॥ नत्वधातुपदं चेसम्बेः॥ धात्वर्थमिसि फलव्या
पारोभयात्मकमिसर्थः॥ सत्यापामिस्याघर्मनिर्देशाम्भूवादिसूत्रप्रामाण्याद्वितिभावः वदत्तेषपत्। सन्त्रासस्तगइति
बुध्यता॥ प्राधान्यात्। धात्। धातुजन्यविशेषविशेष्यत्व प्रामाण्यसमानत्वादिसर्थः॥ आख्यातमेयेतेवकारेणकृत्स्नव्यवच्छेदः।
प्राधान्यादिसत्तायन्मते कर्माख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते कृत्स्नव्यवच्छेद्यपदइतिध्वनितं। ग्राह्यपतीति आख्यातार्थकालविशेष्य
तयाबोध्यत्वान्नीसर्थः॥ गुणगांवयुतार्थत्वाद्धि तिङ्प्रासत्वसपार्थस्यसाक्षात्संबन्धेन जन्यबोधविशेष्यान्वयित्वनियमा
देतिभावः॥ कर्तृकर्मणोःकृतीति॥ समानप्रत्ययोपात्तत्वमसाक्षात्संबन्धेन जन्यबोधविशेष्यान्वयित्वनियमादेवेति भावः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू॰सा॰टी॰ कर्तृकर्मणोरिति॥ समासप्रसंगेन तन्नप्रमाणत्वेनेति भावः॥ पूर्वनिपातेनेति॥ कर्तुरीप्सिततमात्वादिति भावः॥ एवमग्रेऽपि॥ नापि कुल
१९ कृति॥ केचित्तु कुलव्यापारयोर्भीतोः षष्ठीकृशतो तयोर्न द्वन्द्वविधेरभावेनानुपपत्तिः॥ एवं गुणस्थिनयोः समानपदस्योत्सर्गेऽकृ
19 त्वात्। न तूक्तनुज्ञमनाद्दगो धर्मन पानत्यान्वेषयो वेषमि निवंभु कृता कृत्सने नुपैरं॥ न स्यात्म जावच्छिन्न व्यापारावच्छिन्न कृते तथा
तुनो शक्ति कर्तृकर्मणोर्ध्वन्यात तन्त्रसमप समभिव्याहारस्थतनतद्धेश्चेनि या मकृः गोर इच्छ सापाणि कृतान्वयोपापा दृष्टेव कर्त्री एव्याते
व्यापारस्य प्राधान्ये। कर्मण्येवान्तेनुकृत्यु। यदा पत्य प्राधान्ये तदा तस्मिन्नर्था लौन्यथ॥ तत्र यस्य धातुपदादुपयोगिता पवा
नेनो शक्तिस्थितत्वान्नो लकृ निषमानवकाशः। कला उमसिद्धशा पामार छेपाके कलेवर्तमाने स्यादिषः। व्यापारे फलत्वारोपाद्धा
पयन इनिस्मे यथानि रेकावग पिसमृक्तारोपाद्द्धीभप रग कोलेप वर्तमानिमपि गवतु। आरोपे तु भतोऽति रेवमानं व्यापारविने
गमेफलसत्वेः पाकि दृष्टे इजैनेमादिप्रयोगोत्सुभत्वरूपो मनिषधिति न्यादिन्याहुः तदपरेन क्षमेतेय यदूद्वं द्वविधेय भाव समा॰
द्वापत्तिरतो विधिन्त्वपदानामो पस्थितेरेवतंत्रतानुसर्तव्यानरमावा॥ ह्यमकृत्ने कर्मण्येन्वयो धापादनतात्स्य फलमा १९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पारयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगासंभवे प्रयोगाय वाच्यं तत्त्वगतकगति
रिति सम्बन्धेन विशिष्टविवक्षितार्थ एतत्तद्द्वत्तेर्धेनुमूलत्वस्यो मतित्वेदिति नत्वास्य पगमे परस्मैपदनियमविनिरासीति आशाशेस्यारस्यानानाध्यैका
ल्पात्र चिपि हृष्यमाणमात्रां कामितावच्छेदेन वेति पत्वसत्वादिति। पत्वनयप्रयासातुने मा तत्वने विपक्षोवासां स्वमतु न हानी घटा
तुल्यानन्तरं हृदय प्रयोगापत्तिरिति सर्वं॥ अप्रयोगादिति। तत्र परस्मैपदत्वस्य विज्ञानां धर्मवः संयोगार्थत्वस्य समवायसंबन्धेनाभावाद् घ
टस्य लोपिष्ठे प्रादिष्यहर्षकेतानुल्लिङ्गकेनवानुमानेनुनद्वयगताव्युत्पित्तेति प्रयोगापत्तिरिड् स्यामाधेयेघेमा ध्यंको ध्यापत्या
परिहारादिति॥ किं विशिष्टाद् देवेति रेहाव सत्ता कपयेस्तर्कः॥ तद्वगतो॥ पत्वाउस्थितो जनुमानं ग्रपीत ध्वजं। रेवु हृतीपचेष्टा
कपत्वजन्यावेक्षामालान्त्रवेक्षावन्नू। उक्तप्रयोगात्वास्तुकूलत्वकं इति पहेतुरूपत्तिमम्यन्धेवपुष्टिहेतोरिति॥ नन्वा
।आपचानन्तरडी कृतकलेवरसपत्वस्यो स्या गो ह् स्यपकर्तृपितृजन कर्त्वान्वो कृप्रयोगापत्तिः। नहर्कोऽस्यनापयनतरसे
वनत्रप्रयोगः॥ पागपाकाहुः हृधातुपुरस्मिनीणनं तुलककपरणादिरपासंपजनि पचतीत्यादिप्रयोगवारणापत्त्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चेत्रनाथशर्मणः

मू: सा: र:

२०

20

पसंबंधरूपप्रयोजकमाविशेषसंबंधस्याप्यव्याप्यत्वादिति न हि समंतवृद्धेश्पकृत्वं हि न हिच्छाधीनेच्छाविषयत्वं ॥ उ
पायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात् ॥ उपायत्वं च प्रयोजकत्वमेव कथमन्यथा नञ्चेष्टेति प्रकृते पजतीति प्रयोगो दुर्वारः स्य
वृतस्याज्ञानस्य भावएव फलव्यापारो भोः संबंधइमेवाश्रयेपानावनेवोक्तप्रयोगवारणात् प्रकृते शक्तिरूपस्य कारणी
कारणाभावेन तदृत्वस्याभावपि न दीपाले स्वक्षाज्ञानकृत्वस्यनिरावाधत्वेनोतिष्ठातीति प्रयोगस्यैवेष्टत्वात् ॥ प्रकृतस्था
ऽपि धर्मिनयावगतेन शक्तिस्साध्यत्वस्येवसत्वे [illegible] स्य सत्वनदानीमसंभवात्स्वरूपेन दृश्यो वेन्नै [illegible] स्कतो स्यानात्तु कूरूप लब्ध
त्वदृस्त्वसंबंधेन एव पाकानुकूलस्य प्रकृतत्वात्वे धर्मपरत्वसत्वे पचतीत्येवप्रयोगो ऽसदादानुपाकापत्तेन न इति वस्तु कृते धर्म
त्वधर्मत्वमेव [illegible] नफलत्वमिति साक्षाज्ज्ञानकृत्वेन तत्प्रयोगापत्तिरिति शंकापि : तन्मात्रस्य धात्वर्थत्वे हि तदापत्तिरिष्टैवाप्र
कृते तु सामर्थ्यविशेषादिघटित समुदायस्य धात्वर्थत्वे तदभावाच्च न तत्प्रयोग इति समाधानग्रन्थाभासस्यार्थः ॥ अत्र राम० २०
वैस्याग्नापत्तत्रिप्रयोगव्यापादित ग्रोपपत्तिरिस्य विधेय ॥ उपसंहरति तद्वचेति ॥ विशेषणमेवेत्येकारेणाविदः धर्म

इत्यादिष्वप्यतीति
प्रवृत्तिरिति॥

णीकत्वेनैकार्थ्ययस्तत्वन्याय्येतिभावः नचाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वेकल्पंततस
दोधोनेत्याह भावनापाइति। केदादिवदितितत्वतस्येति व तिः केदादिस्थलइवेत्यर्थः ना
स्त्रिपदाद्वाजेविहितंतद्धितंन्यायेदं परिग्रहः तथा चपयाभवन्मलेधात्तो व्यापारवाचकत्वे
नक्रदर्थकत्वोसिद्धम्भावनायाबोधविषयत्वेतथाख्यातेयोतिभावः तथासतीतिभावना
पाख्याख्यातवाच्यत्वेसतीत्यर्थः तस्याः भावनायाः प्राधान्यान्मुख्यविशेष्यत्वाघट
मानपेति॥जातिः पदार्थइतिमतेजात्याः सिप्रव्यक्तेर्यथाप्राधान्यंतथाकत्वोसिद्धम्भा
वनायाख्यपिप्राधान्यमुपपयेत्स्यतइत्यर्थः शक्तियाहकेषुयागिणिताद्विवरणाम्भा
वनावाचकत्वमाख्यातस्यापास्यतीत्याशंकते भावनायाइतिविवरणेति। ततस
मानार्थकयत्नोत्तरेणातदर्थकपतस्याविवरणातयाप्रकृतेपचतीत्यस्यपाकभाव
नेत्याख्यातस्यभावनायद्देनविवरणात्तस्यभावनावाचकत्वमित्यर्थः विवरणास्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वस्वबोधानुसारितयानतैनाथेनिरूपयेदित्याह। याकाचित्कृतेति। पचतीत्यस्यैककर्तृकावच्छि
न्नक्रियेतिकार्त्स्न्येविवरणस्यापिदर्शनेनाख्यातस्यनावतापापत्तिरितिकृतेत्यत्रविवक्षितिगमकाभा
वादितिभावः इतरेतरयोगंद्वन्द्व इति। समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्यार्थे समाहारस्यचशक्त्येन
विवरणादुक्तमितरेतरेतिधवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदानांविशेषणीभूतापदार्थ
साहित्यस्याविग्रहवाक्यस्यचशक्तेनविवरणादित्यर्थः। तत्रसाहित्यस्यद्विवाघातिरि
क्तस्यानन्तुभवात्तस्यद्विवचनादिना। हिनैवोपस्थितेस्तत्रपदोत्तरपदयोर्वृत्यनभ्यु
पगमादितिभावः हुत्यत्वादितिभावनायहेनाख्यातविवरणमप्ययहार्थविवर
णमित्यस्यापिवहेतुशब्दपत्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिविवरणस्यनार्थनिरूपा
यकत्वमित्युभयोःसमानमितिभावः नन्वाख्यातस्यकर्तृवाचित्वेतत्रसि
द्धभावेनापाःप्राधान्यानुपपत्तिः नचाकृतिवादेजातिभासितव्यक्तिवत्साधान्यमु रात०
१५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पयादित्तमेवेतिवाच्यं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात् । तथाहिकर्त्रीत्वस्य न पानिनृ
पकर्तृत्वाभावेनाऽऽसेमव्याभावेनाविरहितः कर्तृत्वासंभवात्तस्याश्च धर्मियाह्व
मानत्वसिद्धेरूपत्वेनप्राधान्यासंभवः कर्तीवाजात्यानुलोकेऽपि घेघतपावगतस्यैव
स्यात्मैवाश्रयाभवतितस्यप्राधान्येनभानमितिप्राधान्यानुरोधाभवनायाबाध
त्वमावश्यकमित्यतो दूषणान्तरमाह ॥ किंचेति ॥ अमेतत्वपदप्रतिनाशितिहेखता
भिन्नैककर्तृकोवभेमानोव्यापारइत्याकारकबोधस्याकरसंमतत्वादित्यर्थः । तदनु
रोधेनेति । अमेत्यन्वयानुरोधेनेत्यर्थः । आवश्यकमिति । अन्यथान्दुभूयमान
तादृशबोधापलापापत्तिरितिभावः । नियामकमिति । तद्धिमतं ननतामार्थनिष्ठाभेद
संसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयतासंबंधेनशाब्दबुद्धिंप्रतितद्धिमतं
तयद्वजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यनीलोघटइत्यादौछेसत्वादित्यर्थः । तच्चेति । अमेरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू: सा: ६०
१६
16

त्वपबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः अत्र द्वेव दृतःपचन्तीत्यादौत्वादृशनिप
मेव्यतिरेकव्यभिचारस्यलानिदर्शयति [redacted] ॥सोमेनेत्यादिना॥ नत्वत्रयागेसो
मस्यकरणत्वेनैवान्वयात्कथमुक्तनियमस्यव्यभिचारइतिचेन्न सोमस्ययागभावनायांकर
णत्वेतान्वयेयागस्याधिकरणत्वेनैवान्वयात्सोमेनयागेनेष्टभावभावयेदितिवि
धयविधानेवाक्यभेदप्रसंगः सोमस्ययागवत्फलभावनाकरणत्वेनप्राधान्याय
तियागार्थत्वानुपपत्तिःप्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव
करणाकांक्षाशान्तिर्हेतौविभिन्नपदोपात्तसोमस्यकारणत्वेनान्वयानुपपत्ति स्वसोमे
नयागमित्यन्वयास्युपगमेपदार्थसोमस्यनयागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवा
न्वयात्तत्त्यापिप्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्यसाध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिरि

रा म०
१६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ब्यपि हरैवेति सोमयइस्यमत्वर्थलक्षणापा सोमवत्तापागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टार्थविधा
नाद्वाक्यभेदप्रसंगो नेति मीमांसकसिद्धान्तस्तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः सो
केयचतीति कर्मत्वापि धात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबंधितिफले विभिन्नविभक्तिकस्तोक
पदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः नन्वसमानविभक्तिकत्वेनामार्थयोरभेदान्वयबोधे प्रयोज
कमतत्एव व्युत्पत्तौ द्विवचनस्यैवोद्देश्यत्वः नामत्वं च वक्ष्यते प्रकृतेऽनुपयोगिप्रतियोगि
जोनोमार्थलोभायान्नौकरोखितच्या हराजपुरुषमानाति। यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्रैवे है
वहलः पचतीत्यत्रापि समानविभक्तिकत्वस्यानन्ततयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात्व
र्देवार्चिवसिद्धमेव तथापि व्युत्पत्ते नामार्थद्वयविपर्ययकरणेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवे
स्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपादाय नैयायिकाद्दिमतेन चेदाह। कर्मधारयेषु प्रतीतत्पुरुषे
वेयवैपदद्दश कपलक्ष्या मतरस्यात्तरपदार्थेऽभेदान्वयोपगमात्॥ स्वमते तु जहत्स्वार्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ सा॰ ६०
१०
17

वेत्यस्तुपगमेनप्ठ्वौनरपदार्थयोरत्वपस्यैवाभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति वोध्या ३ इत्यु
पलक्षसांख्यस्यर्थे वऊ ब्रीहेरपिक्त्वपरेतु ।ऽ उक्तव्युत्पत्तौ नामोशेऽसमस्तस्यापिव
शेषणान्तोक्तस्याले व्यामिवार इत्याहुः त्वेधिकमये वक्ष्यते। पामानाधिकरण्यामि
तिपद्दपारेकार्योभिधापित्वामित्यर्थः पौगिकानामिति। पागो वपवव्रतिस्तमात्र
परस्कारेणाप्रवृत्तानामित्यर्थः इव्यवाचित्वानापत्तेरिति धामेशाक्तवानापत्तेरित्य
र्थः। सावामिति। तत्सरापेवसामानाधिकरण्यो यथा दृने इत्यर्थः इत्थमेवेति नार्थः वैश्वदे
वीत्याहीतिइव्यवाचित्वानापत्तेरित्यनुपज्यते। तथा च वलावलाधिकारोणाव्हेदाप
तिभावः तथाहि। तत्र पयसि दृध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिनमिति श्रूयते॥ वाजिभ्यो ३
अत्रायं संप्रायः किमनयाश्रुत्यामिक्षा वाजिनोभययुगुणा कर्मेकं कर्मविधीयते यथवा राम०
ततहुराहेवतामितं कर्मेद्वयमिति॥ तत्र वाजेनान्तेनामिक्षारूपेण संबंधाद्वाजिनो १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विश्वेदेवास्तानन्दघवाजिनगुणोऽभिधीयते तेनोभयगुणात्मकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे
वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य देवतासंबंधार्थकत्वाच्छ्रौतः संबंधो वाजिभ्यो वाजिनमि
त्यत्र तु वाक्येन सह सत्यामपि प्रदातरायेत्तायास्वामिन्लार्थकपदस्यैवापेक्षणात्त्वाच्छ्रौतसं
बाधः संबंधः । मित्रार्थकपदापेक्षात्तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् एवं च वैश्वदेव्या
मिक्षेत्येतद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन तन वाजिनगुणविधानं श्रौतद्रव्येणानिराकांक्ष
त्वात् किंतु कर्मान्तरविधिर्वाजिभ्य इति चाप्रवे देवताविधानमिति राद्धान्तः । पदद्वितद्धितस्य दे
वतासंबंध एव शक्तिस्तदा वाजिनामिक्षयोर्वा कथ विनियोज्यत्वसाम्यादामिक्षाद्रव्येण
देवतासंबंधस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः लक्षितद्रव्यमादाय देवतासंबंधे
श्रौतत्वसंभवात् द्वनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्वयुक्तं स्यादिति ।
अन्ध्यासमानसामाहितिः उपलक्षणामिदं पुत्रे रपि तथा हि । घट पदात् घटत्वप्रकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मुः सा: २० १८ 18

कबोधवदंडाद्यादिपदादंडसंबंधवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा॥ तत्रानुकृत्यधिकरणात्पायेन संबं
धमात्रं मतुवादिवाच्यं स्यात्तेएव देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र व प्रत्ययस्य संबंधबोधकत्वे संगच्छ
ते॥ घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वे बोधकत्ववत्॥ प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्यया
र्थत्वादिपोष्यस्य संसर्गस्य कथं तत्तो बोध इति तु नाशंकनीयं॥ एतत्तस्य स्वाक्षिप्तप्रत्ययेश
प्रकारतयैव भानात्॥ एवं मत्वर्थविहितबहुव्रीहेरप्येकं शापनमस्या इति विग्रहे देव
तार्थकेतद्धितस्यापि विग्रहे देवाद्देवतास्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसंबंधस्यैव प्रा
धान्यदर्शनात्तस्यैव शक्तिवाच्यत्वं निरायः उक्तं च॥ यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्वि
धीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्संबंधस्य प्रधानतेति नवगोमानित्यादौ संबंधप्रतीत्य
नुपपत्तिः उभयाश्रितेन संबंधेनाक्षेपात् उपपत्तेः नवकत्ववत्संबंधवत्त्वा॥ नचासत्त्वमतसं राम०
बंधस्यैव विभक्त्यर्थत्वात्तद्धितेष्वनुवादस्य शसंबंधबोधकत्वे तत्रालिंगसंख्यानन्व १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽपापत्यासत्वभूतसंबंध एवानुशासनानादरेणाशक्तिरभ्युपेयाः एवं च द्रव्यमेवार्थो
मत्वर्थोपस्यास्तु संबंध आक्षेपलभ्य एवेति किं न स्यात्। किंच मतुबादेः संबंधसामान्यार्थकत्वे
तस्य संबंधादिपदपर्यायत्वापत्त्या संबंधविशेषार्थकत्वमेवांगीकरणीयं तत्र स्वत्वानुयोगि
विशेष- प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्। तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रक्रान्त्यालाभेऽप्यनुयोगिनिरूपनिरूपकभावार्थे तत्र
शक्तिकल्पने स्वतीव गौरवमिति चाच्यं मतुबादेः स्वस्वत्वभूतसंबंध एव वाच्यत्व एव संबंधाना
मनेकत्वेऽलिंगकत्वेऽपि चद्र आदिशब्दानामेव च नानात्वे नानालिंगकस्वं च संबंधिनां तथा
त्व एव तादृशप्रयोगदर्शनात्। तथा च मतुवर्थसंबंधे लिंगाद्यन्वयासंभवात्तैर्वाक्षेपः संबं
धिनः आख्यातार्थसंख्याये व कर्मादेः वस्तुतस्तु लिंगसंख्यानन्वयित्वस्याससत्वभूतत्वमपि
प्रयोग्यत्वस्यापि दः प्रत्ययार्थलिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयायोग्यात्प्रत्ययानामिति व्यु
त्तेः। तस्मात्तासत्वभूतसंबंधः षष्ठीवाच्यः पत्व रूपो गिनिरूपनिरूपकभावार्थ द्रव्ये शक्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कल्पने गौरवमिति त्तद्धि न। संबंधप्रत्यक्षे हि पावराभ्रयभानायेक्षानराग्वेपे न तत्त्वं शक्ति
कल्पना गौरवं संभाव्येत॥ तस्मात त्रमतुवादेः शक्रौन किंचिदाधकमिति प्रयेविते चेतद
धिकमन्यत्र एवं चैकहायन्यादिपदानां संबंधग्रांचकतापामनुशासनस्यत्त इ पक्षवाने
कसुन्मीनां च सत्वात नैव शक्तिः सिद्धान्तसंबंधितीत्याखंडलार्थः तथा चेति सामाना
धिकरणपस्यलक्षणापैवोपपादनेइत्यर्थः अनराधिकरणोतिान थाहि अनरणपादि
गास्येक हायन्यास्पोमं क्रीणातीति प्रत्पत्तौ तत्र किमरुणिमा वा क्रामद्धुत्वा प्रका
रणानि वेशनीयः किंवा क्रीणातिनापि बध्यते इति संशयो क्रीणातिना संबध्यमानः कोर
णाकारकं स्यान्न चामूर्तस्यत घटत्वमिति नास्य क्राये संबंध इति प्रथमेव प्रकरणोति
वेशानीय इति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु संभवति सन्निहितपदार्थो वयपे प्रकरणोति वेशानो राम०
चित्यात्पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया [illegible]तस्मिन्नन्वयसंभ्येनन त्द्वारा क्री १९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणात्वपर्यैनापि समभिव्यपलाभाह्रावपघठकत्वमेवतत्स्येति सचानुपपन्नः पिंगाक्ष्यादि
योगिकानांपदानामुक्तैप्सेपा संबंधार्थं कत्तयाद्रव्यस्यतैरनुपादानात्॥ किंचपर्वेपसो
पपन्नुयपन्नः पिंगाक्ष्येकहपनीशह्रार्थेसंवंधस्याप्पमत्तेवोत्कीरणातिकरणत्वासंभवे
नत्कीरणातिकरणत्वस्येतह्रावपाहलोमाहासरापस्यैववाक्यभेदशंकायामूलशोधिल्याख्याव
हुव्रीहौरलणापदस्यवलाक्षणिकेद्रव्यविधायकेतापाच्च विशिष्टस्वेनवहुव्रीहौरेव
द्रव्यविधायकत्वंनारणापदस्येत्यत्रविनिगमकाभावात्॥ अधिकमग्रेवक्ष्यतेऽरुणे
त्येतिसंबंधितलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति प्रपंचस्तल्लेप्राय‌ः मपराइति
॥प्रकृतस्यलेसमासशक्तिनिरूपणावसरेचेत्यर्थः पदार्थेतिनिरूप्येत्यनेनपदार्थेति
रूपणानेतरंवाक्यार्थेनिरूपणोत्तयोःसंगतिः सूच्यतेतत्त्वफलेतुपूर्वापरग्रंथेकेवाक्य
तापतिरिक्तप्रयोजनवत्ताज्ञानफलिकाकेचितुउत्तमत्तप्रलपितत्वपंक्तानिह्रना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चमुपोद्घातः अनुकूलत्व

मुःसाः६०
२०
20

संगतत्वं तन्निरासः प्रयोजनमित्याह॥ साचानंतर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकताव
च्छेदकधर्म्मरूपाषड्विधा तदुक्तं सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा॥ निर्वाहकैककार्य्यत्वे षो
ढा संगतिरिष्यते॥ इति तत्र प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिंताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वं तत्र घट
कत्वं ज्ञापकत्वादिरूपं यथाथंग्याश्चेतत्रावच्छेदकांशः स्वरूपसंनिहितांशश्च ज्ञात उपयोगी॥ ए
वमग्रेपि स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकमेवत्वं प्रसंगः॥ हेतुता प्रसिद्धाप्र
तिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वमवसरः॥ निर्वाह
कत्वमेककार्य्यजनकत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वं तयोरेककार्य्य
त्वमेकस्य कार्य्यतासामान्यतानिरूपकत्वं वाच्यं चेति॥ उदाहरणानि कानि
चित्तत्वचैव व्युत्पत्तेऽन्यानि तु स्वयमूह्यानि॥ आक्षेपोद्धरणादीनां तु तेत्रांतरसंगति
त्वेन प्रसिद्धानामेषां तत्रभावात् इति न तेषामावश्यकत्वं निर्वाहकत्वमेककार्य्यजनकत्वं राम०
२०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धिक्समसंभावना॥ प्रकृते च पदस्य पैततत्संसर्गेति शेषन्त्यवाक्यार्थयोः प्रसंगसंगतिः तथाहि निरूपितेषु
पदार्थेषु प्रायशो संसृष्टपदार्थाभावेन तत्तत्संसर्गस्य सामान्यरूपेणास्फुरणे॥ ततः सामान्यधर्मप्रकारके
ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य कस्य एषां संसर्ग इत्याकारा विशेषधर्म
जिज्ञासा: ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञाने गुरोः तेनोजिज्ञासावि
षयतानेष्ट साधनता तानात्वेदंता ल्वाचाभिधानादिसंपादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफ
लकं विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति संसर्गगतसामान्यस्यापेक्षानर्हत्वावच्छेदकत्वा
त्तद्वत्तस्य तत्र सत्त्वाच्च स्फुरणासंगतिः। इत्यमन्यत्रापि तत्स्फुरणानियोज्यानि विशेषणानीति आ
धाराधेयभावसंबंधेन प्रकारावित्यर्थः सख्यापाश्रा ख्यातार्थकर्तृकमोचयित्वे प्रयोजक
माहा समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति॥ एतेन समानाभिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षपावलवत्वा
त्समानपदोपात्ता वापित्वं विहायप्रथमान्तार्थे वयोन्दुचितइति व्युत्पत्तौ एकप्रत्ययजन्यो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मु: सा: २० २१ 21

पस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः। लक्षणीतोवा वाचकत्वकल्पनस्याख्यातजन्योपस्थितिवि
षयत्वस्य कालेपि सत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेनेत्तो विशिनष्टि त
था चेति। घटइत्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारो माभूदिति कोर्थ्यंता
वच्छेदकवैठावाख्यातार्थेति। तदर्थं कालप्रकारकबोधे तन्निरासाय संख्येति।
ख्याले माख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वं दूषयितुं प्रसंगात्पायमतं निराकरोति नै
यायिकानामित्यादिना। अत्र वेपादिति। एकपदेत्यात्तयोरेकार्थावयित्वस्यान्याय्यत्वा
दितिभावः। आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरन्वये सत्ता
दाहासंस्येति। इत्तरविशेषणत्वेन प्रथमान्तार्थे न हि शेषणत्वघटितइत्यर्थः। तथाचे
तरविशेषणतानापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः। एवं च चंद्र भोजन्ती ही
नो प्रथमान्तार्थे वैषयोवार्थस्यादस्यप्रजनादिविशेषणत्वान्न व्यभिचार इति भावः। घटि
तइति। तदविषयकप्रतीत्याविषयइत्यर्थः। तदवच्छिन्नावच्छेदकताककारताया इ राम० २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विषय इति यावत् । इतराविशेषणत्वे तद्विशेषणतावत्तात्पर्यविषयत्वं । नातश्चैत्र इत्यप
चतीत्यादौ खलेकपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयसादृश्यप्रमित्यवान्तरबोधाभावेन चैत्रस्येतराविशेषितप
कारताश्रयत्वरूपेतरविशेषणत्वसत्त्वेपि क्षतिः । अविशेषणत्वेपि विशेषणतावत्तात्पर्यविषय
त्वसत्त्वात् ॥ तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतीतराऽवि
शेषणतावत्तात्पर्यविषयार्थत्वेन विशेष्यतासंबंधेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति
पर्यवसितोऽर्थः । चैत्रेण सुप्यत इत्यादिभावाख्याततस्थले चैत्रकर्तृकः स्वाप इत्यादिबोधा
धयोऽत्र विशेषणताकधात्वर्थस्वापे तदन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदं । वि
शेषणतापर्यवसानमपि चैत्र एव पचति न मैत्र इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारो
रपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वात्तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिरिति विभाव्यते तत
हाप्रथमान्तार्थो विशेषणतामात्रतात्पर्यविषयत्वेन विशेषणतापि । अवशिष्टांशस्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू:सा:६०
२२

पितिविशेषप्रयोजनाभावात् तत्स्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणताख्याभ्यां तात्पर्यविषय
त्वान्वसंख्याद्वयमनुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः इति गौडवामिनः। अन्यलभ्यकृत्तौ शक्तिकल्प
नेसंख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशो च गौरवात् प्रथमांतपदार्थस्य विशेष
णत्वमात्रतात्पर्ये प्रतिबध्यत इत्यसमप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्य
त्वे प्रयोजनसंगतिरिष्यत इति नियमप्रकृतसिद्धानुकूलचिंताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूल
त्वमुपोद्घातः अनुकूलत्वं चात्र घटकत्वतापकत्वादिरूपं यथायथमास्यं तत्रावच्छेदकांशः
स्वनिरूपसत्त्वितरां शाम्भवता तेउपयोगो। एवमग्रेऽपि॥ स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदक
मेवत्वं प्रसंगः हेतुताप्रसिद्धा॥ प्रतिबंधकीभूतजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्य
वक्तव्यत्वमवसरः निर्वाहकत्वमेककार्यजनकत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजक
त्वरूपं॥ एककार्यत्वमेकस्य कार्यतासाच जन्यतातन्यज्ञानविषयत्वरूपा चेति॥ उद्दाह

राम०
२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वं च इत्मोजनादीनां प्रथमांतार्थत्वेपि नार्थसादृश्यप्रजनादिविशेषणत्वानव्यभिचार इति भा
वः घटित इति। तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वस्यार्थः तद्वच्छिन्नावच्छेदकताककारणता
प्रहविषयइतियावत्। इतराविशेषणत्वे चेतरविशेषणत्वेतात्पर्याविषयत्वे॥ नातश्चैव
त्रइवपचतीत्यादौ स्थलेकेयोतन्यायेनबोधेचैत्रीयंमादृश्यमित्यवांतरबोधाभावेनचैत्र
स्येतरानिरूपितप्रकारताश्रून्यत्वरूपेतराविशेषणत्वे सत्यपि क्षतिः अविशेषणत्वे
पिविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वसत्वात्॥ तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरू
पितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिं प्रतीतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थवृत्तिवि
शेष्यतासंबंधेन प्रथमांतपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्यवसितोर्थः चैत्रेणास्थीय
तइत्यादिभावाख्यातस्थले चैत्रकर्तृकः स्थापइत्यादिबोधाद्ययोक्तविशेषणकधात्वर्थस्या
पेतदनन्वयाद्यभिचारपरिहाराय प्रथमांतेतिपदविशेषणं॥ पचत्येवमपि चैत्रएवपच

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू॰सा॰द॰
23

तिनमैत्र इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थैकदेशोऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणतावा
न्तरसंख्यान्वयानुपपत्तिरिति विभाव्येतेत्तदाप्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविध
यत्वेन विशेषणीयः अत्र वशिष्टांशस्यापि निवेशप्रयोजनाभावाऽक्तस्थले च चैत्रस्य मुख्य
विशेष्यत्व विशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्संख्यान्वयाऽनुपपत्तिरिति तन्मत
निष्कर्षः अतिगौरवमिति। अन्यलभ्यहेतोपाक्षिककल्पिते संख्यान्वयबोधहेतुप
स्थितो विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवं प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्र
तात्पर्याविषयत्वेन निवेशे त्वति गौरवमित्यर्थः इदमपीति॥ उपदर्शितकार्यका
रणाभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियम
माद्याख्यातेन भावनाऽविषयकसंख्यान्वयबोधस्य क्वाप्यजननात् भावनान्वयबुद्धि राम॰
त्वस्य संख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः फलेतननीयेवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षणीयद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्यो विषयत्वविशेषणताविशिष्ट
प्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्तस्यास्तत्राभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तेर्नतद्यावृत्त
येसंख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटावुक्तविशेषणप्रवेशावसरस्तथापि कृतिशालि
वादिमतउक्तस्थलेतद्वापत्तिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवो
क्तविशेषणाविनिरणाप्रयुक्तगौरवं॥ अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थे विशेष
णतयैवान्वयेनचेद्राहेरेकत्रविशेषणतयान्वितस्य नैराकांक्ष्येणापरत्रविशेषणतयान्व
यायोगादुक्तव्यभिचाराभावेन नतन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीतीदमेवा
भिप्रेत्योक्तमिदमपीतिन्यधिकमन्यत्रानुसंधेयं॥ अत्राहुर्नव्याः लाघवोपष्टंभितोक्तयु
क्तिकदंबेनाख्यातस्य धर्मिवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकल्पनादृशाकाप्यकारणताभा
प्रयुक्तगौरवं निष्पादस्य पत्त्यधिकरणान्यायेनाकिंचित्कारं फलमुखत्वात्॥ किंच चंद्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षुपमायमाने ऽऽख्यातार्थसंख्याद्यन्वयोपगमे ऽऽवश्यकः तत्र तदन्वयानुपगमे सादृश्य
प्रयोजकधर्मालाभेन वाक्यस्यापरिपुष्टार्थतापत्तेः त्वांतायेनापतेनाद्यैतु संख्यादीनामयो
ग्यत्वादेवानन्वयेनातिप्रसंगादेवं चनास्मन्मते दोषलेशोपीति॥ कर्मणोः परख्यायाश्च
विशेषणतां व्यवस्थाप्य कालस्यापि तां प्रतिपादयन्ति॥ कालस्त्वित्यादि॥ व्यापार इति॥
धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः नन्वाख्यातस्य कालशक्तिः पौच्छेदकेषु वर्त्तमाने लडित्यादि
षु व्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणत्वमित्यत आ
ह तत्र प्रामाण्यं पने वेतां साधयन्ति॥ तथाहीत्यादि॥ तच्च धातुपदं चेत्यर्थः धात्वर्थमि
ति॥ फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः सत्तायामित्याद्यर्थनिर्देशान्भूवादिसूत्रप्रा
माण्यापत्तेरिति भावः चहतदोधयत्त॥ सत्राख्यातादिति वक्ष्यते॥ प्राधान्यादि॥ धातुज
न्यबोधे विशेष्यतया भासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यावर्च्छे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दः प्राधान्यादित्युक्तप्रायन्मते कर्माख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फलएवान्वय इतिध्व
नितं। ग्राहयतीति भ्याख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः गुणानां च परार्थत्वा
दिति न्यायात्प्रत्ययार्थस्य साक्षात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यत्वापित्वं नियमाखेतिभावः क
र्तृकर्मणोरिति। समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिभावः। पचतीत्यापत्तेरितिकर्तुर्विध
मानत्वादिति भावः एवमग्रेपि। नापिफल इति। केचित्तु। फलव्यापारयोर्धातोः पृथ
क् शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पश्चुगुयस्यि तयोस्तथान्वयस्यौत्स
र्गिकत्वात्। तन्मते तु जन्यतादृशबोधस्य तथान्वयबोधे प्रतिबंधकताकल्पने तु
गौरवं। तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातुनां शक्तिः कर्तृकर्मा
र्थकेन तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः गौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दोषा
य॥ इत्थं च कर्माख्याते व्यापारस्य प्राधान्य। कर्माख्याते तु फलस्यापद्यपस्य प्राधान्यंतत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू:सा:१०
२६
26

द्यातस्मिन्कालान्वयः स्वजन्यस्य धातुपरत्वमयोऽपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नोक्तनियमावका
शः फलानुत्पत्तिदशायामारब्धेपाकेफलेवर्त्तमानत्वारोपाद्व्यापारेफलत्वारोपाद्वापच्यतइ
त्यस्योपपत्तिरेकोपचयवैपिसमृद्धारोपाद्धिश्रयणाकालेपचतीतिप्रयोगवत्। आरोपे
चप्रतीतिरेवमानं। व्यापारविगमेफलसत्वेऽपाचिदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्यो
त्पत्तिघटितत्वादित्याहुः तदपरेन क्षमंते पदद्वयोपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमे
नानार्थहर्यादिपदोपस्थितानामश्वसर्पादीनामप्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्न
पदजन्योपस्थितेरेवतंत्रतानुसर्त्तव्यातद्भावाद्येपक्षेतन्नयबोधापादनासंभवात्तादृश
फलव्यापारयोर्धातुशक्योर्मानाभावो गौरवं चविशिष्टधर्मस्यशक्यतावच्छेदकत्वे उक्त
प्रयोगाणामारोपेणोपपादनंत्वारोपे तु कगतीतिस्पष्टमेवविवेकिनां। एतदनुरोधेनम
तत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाभ्युपगमेपरमतानुसृतिरपीति।। व्यापारेआख्यातार्थेकालो

राम०
२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वयेदं परामर्शे कृतिराचष्टे ॥ नचेति यत्नस्य स्यादिति ॥ यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वेन
विषयाबाधान्नमन्तु तदानीं फलानुत्पत्त्या नन्ताद्दशप्रयोगायतिरित्यर्थः । अप्रयोगादि
ति ॥ नन्तु परप्रयत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायुन्त्वपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेपि
चेष्टादिप्रत्यक्षेण तल्लिङ्गकेन वानुमानेन तद्बुद्धगतानुमितिष्वतीति प्रयोगायतिर्द्दुः स
माधये चेत्याशंक्य चेष्टापत्त्यापरिहरति ॥ किंचि चेष्टादिनेति यान्कोचिच्छरीरावयवा
वच्छिन्नक्रियेत्यर्थः तद्गतौ ॥ यत्नानुमितौ ॥ अनुमानप्रयोगश्चैवं ॥ देवदत्ती
यचेष्टाप्रयत्नजन्या चेष्टात्वादस्मच्चेष्टावत् ॥ अथ वायमदुत्पादकोक्तप्रयत्नवानतिवि
जातीयचेष्टावत्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावेश्च प्रकृतेनुके
लस्तकेद्इति परेत स्कोपातिमन्यथैव परिहरति ॥ नयाहि ॥ आत्मवात जहीके
तकलेवरप्रयत्नस्योत्पादोऽप्युपकत्वेऽपि तदृजेन कलान्तोक प्रयोगायतिरत्त
चेष्टामादाये वनुना पत्नीरिष्टत्वं तस्याः शरीरचेष्टयाऽन्यथासिद्धोऽथान्नाजनकत्वात् । इति तेस्त्वचय
यातिरेकाभ्यां साक्षात्साध्यतासं [illegible] आपादकत्वमेतदभिप्रेत्यैवो

+२ स्वात्मस्थप्यावच्छेदकत्वस्य कैव तत्तावच्छेद
+१ कत्वं धर्मपत्नी जन्यत्वेन धर्मविशेषः +२

५+
५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मू॰सा॰ २० 21 एवीत्यानायपत्तेत इत्येव तत्र प्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यकं अनिर्माणान्तंडुलकर्मपरा
दिदृशायां यजति पचतीत्यादिप्रयोगापारणाय स्वत्वपसंवेधरूपप्रयोजकताविशेषस्ये
वसंवेधतायास्म्युपेयत्वादिति तन्निन्त्यो। तदुद्देश्यकत्वं हि तदिछाधीनेछाविषय
त्वं॥ उपायेछायाः फलेछाधीनत्वात्॥ उपायत्वं प्रयोजकत्वमेव कथमन्यथा तत्वे
छेति प्रस्कृते यजातीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव। तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभाव एव
फलव्यापारयोः संबंधं इत्येवाभ्युपेयं। तावतैवोक्तप्रयोगवारणात् तदपि
न फलोपहितो ...धिश्रयणादिदृशायां पचतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः॥ प्र
कृते वलनूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तद्धीथयत्ने स्वास्याज
नकत्वस्य निरावोधत्वेनोतिषतीति प्रयोगस्येवेष्टत्वात् प्रकृतधात्वर्थत्वपावग राम॰
तेतस्मिन्साध्यत्वस्यैवसत्वेनोद्देश्यत्वस्यतदानीमसंभवाद्यौगत्तरालप्रत्येव २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यारब्धतोत्थानाउत्कलपलसत्वं इत्युक्तौ। अत एव यथा कोन्दुकेलपलस्येव पचतीत्ये
व प्रयोगोन्यत्रातु पाको मयनं तं इति वस्तुतस्तु हेतुभिश्च व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेपि
विवक्षायामुत्तिष्ठतीतिप्रयोगः सामर्थ्यं चेष्टादि घटितस्य समुदायस्य तद्विवक्षायां तु ने
तिसारकारीशयः॥ अत एव तत्रोत्थामाययते तदिति प्रयोगोपि स्वपपादः इति बोध्यम्॥
उपसंहरति एवं चेति। विशेषणमेवेत्येवकारेणाति उ-र्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः भा
वनैवेति धात्वर्थभावनेवेत्यर्थः अत्राप्यवशाद्धेन फलस्य तिङर्थकर्त्रादेश्च व्यवच्छे
दः प्रकृतिप्रत्ययार्थयो रिति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते। यद्यपीति अन्यत्रापि केत्यो
द्दो दृष्टमिति। तथा च प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः भाव
प्रधानमिति॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातमहेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रक्रम्य नामाख्यात
लक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये॥ आख्यातं भावप्रधानमिति योजना॥ पद्मास्कृते यच्च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भू॰ सा॰
२८
२४

द्योगः प्राधान्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणामित्यभियुक्तोक्तेः शाब्दबोधे प्राधान्यं दर्शयन्त्येवो
द्देश्यतयाविधेयत्वेन तात्पर्याभावे तत एव वह्निद्विराडेजित्यत्र वह्निशब्दस्य शब्दे शोभ
ऊ त्यादेरित्याकेरपि संगच्छते एवमर्थोऽपि आख्यातत्वावच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्र
तिपादकत्वरूपलक्षणेनात्यर्थावधारणा घलक्षणावापच्छत्वमप्यौद्दयाप्रके
तपदद्दपार्थोभेदस्याधिकस्यभानेपि न क्षतिः लक्ष्यतावच्छेदके च तिङन्तरूपा
ख्यातत्वे॥ आख्यातमाख्यातेनेत्याह तत्रैवाख्यातेयदर्शात्तप्र व धारणान्भाव
कालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृत
निरुक्तभाष्याद्याः एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वप्रतिपादकमेव तदिति व
दन्तः प्रत्युक्ताः तच्छब्दपरामृश्यभावादिचेतुफ्रयस्यैकदा तिङप्रतिपाद रा॰म॰
नासंभवाद्भावाभावस्वेनिष्पाद्यत्वान्नाततः केमीख्यातस्यफलविशेष्यकबोध २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२४ नयोरेसगिर्कैकवचनांत भौवितहितत्वर्थंतमा
न्निरस्तः२४

कत्तावादिमतेतन्नापद्यत्तिः प्रधानप्रतिपादकत्वस्यनाममात्रेभावप्रतिप्रतिपादकत्वस्यमुले
त्यादिनाम्न्यतिप्रसक्तत्वात द्वाररागामविशिष्टमुपात्तेप्राधान्येचोपस्थितत्वात्त्ववाचक
प्रकृतिकप्रत्ययार्थोनिरूपितमेव॥नातःकाष्ठे,'पाकइत्यादौप्रत्ययार्थकारतानिष्ठप्रका
रतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधजनकयाकादिनाम्न्यतिप्रसंगः तथाचस्ववाचकप्रकृ
तिकप्रत्ययार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वंतत्त्वंपर्यवस्यतीड
तरावशेषणावरूपंतुनतत॥पचतिमवतीत्यादिवाक्यघटकपच्याद्यर्थक्रियापातद
स्त्वेनपचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः त्वेकः पर्वकालार्थकत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वान्नो
कलक्षणास्यत्वांतेतिप्रसंगःकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिभाष्येणाप्या
कइत्यादावविवक्षितस्यसत्वातिदेशेनसाध्यत्वरूपभावत्वाभावादेवनातिप्रसंगइतितु
नसत्॥यतःसाधुत्वान्वाख्यायकेव्याकरणास्मृत्यायत्कृदर्थेभावेलिंगाद्यन्वयोनुम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३ नथाच भावप्रधानकत्वं तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिभाविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकत्वे पर्यवस्यति ॥ ३

मू: सा० २९ 29 वत्सिद्धस्तस्मिन्नेव तद् इतीति दृश्यते ॥ पच्यापाकः इत्यादौ घञ् धेभावे त्वकार्थे तु लिंगां घन
न्तुम वैतनत्रत इति देशाविषयत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ अव्ययपक्षत्वेन तस्य धात्वर्थानुवा
दकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चोरतेन पचति भवतीत्यादि वाक्यघटकाख्यातसंग्रहाय के
वित्कियांतरानिरूपविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्त्वे तत्पर्याप्त्यर्थकि
यामा भवत्यर्थविशेषणत्वेपि धावितदसमभिव्याहारे विशेष्यत्वे एव मानाभावात्त
त्राप्रसंग इति प्रत्युक्तं कर्मापेक्षयाऽभावघटितत्वेनास्य गुरुत्वात् ॥ अग्रिमलक्षणा
प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणत्वे यात्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ भावः प्र
प्रधानमितिभाष्ये तामटस्कार्थस्यैव लाभात् सत्वप्रधानानीति ॥ अत्रापि पूर्ववद्
देश्यविधेयभावकल्पनालस्येतावच्छेदकं वाक्यशेषं तत्प्रकृतिकविभक्त्यंतत्वं स्वयं राम०
नामत्वं ॥ प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नाम सनाद्यव्यलिंगं च नामार्थ इति तद्भाष्यात् ॥ २९

५ नदसमभिव्याहार इति वदतां तत्समभिव्याहारे व्याघेः स्वयमेव प्रदर्शनात् + ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानेनामापत्तः क्रियां पचः तिङ्ञ्च धेदिं करोति पचतीति
इत्यं पचः कृत्तावधे कर्त्तरीत्यु इत्योयः पाच इति प्रशंसायामिति सूत्रस्य महाभाष्यात्तत्र
कृतेत्यस्य तत्पक्रानिक सुवर्तेनेत्यर्थः। कृताद्व्याभिधानेपि तकेधलेतिन्यायेन केवलसप्रयो
गानर्हत्वात्॥ निरुक्तमाष्यस्य विभक्ति पदस्यास्याचो व्युत्पत्ति पक्षमवलंब्य चेदं ज्ञातोऽव्युत्पत्तियक्ष
रामादितायमतिप्रसंगः। लक्षणामाहासत्त्वप्रधानानीति॥ सत्त्वं द्रव्यं तस्य प्राधान्यं सत्वं तत्प्रधा
नंयत्रेति विग्रहः। धिंगादितिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादके त्वं नामल
क्षणमित्यर्थः। विशेष्यार्थकत्वस्य नियातारख्यातादावतिप्रसक्तेत्वात् तद्वारणाय प्रकारता
निरूपितत्वांतं विशेषणं। व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानिरूपि
तत्वस्यातिप्रसंगावारकत्वात् तदनुपादाने लक्ष्यतावच्छेदकोनाक्रांतिषु पादादिके घातिप्र
पक्ताइत्यादावि संगेस्तुतद्घातिरिक्तत्वविशेषणेनैवपरिहरणीयः। एवं चाख्यातघीनवादकप्रत्ययातेष्वप्रसंगोपि ×
निभावः = १ × लक्ष्यतावच्छेदकसंकोचेनपरिहार्यः। १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॰ सा॰ द॰ प॰ तन्नामत्वव्यवहारोपि स्याद्येतत्त्वनिबंधनो माभूद् इति तत्र भावः उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते॥ भ
३० वाहीति। इत्थं हि तत्र माख्यो। कालतर्हि यं वाचोयुक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवति पश्यति भवतीति से
३० इति षेषा वाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवति यायाः कर्त्रीभवतीति। तेन चाहत्येव पश्याद्यर्थक्रियाकर्त्र
कभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते॥ वात्वर्थक्रियायाश्चाख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्व
स्वकर्तृवर्त्मत्वेन पदार्थांतरे विशेषणतयान्वयेनैव कांस्येरा भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थे विशे
षणायचनादिक्रियाणामन्वयासंभवेन तद्विरोधोप्राप्तिरोध एव स्यादिति भावः सच्चासावित्यादि
नाप्रशंसायामिति सूत्रपरिग्रहः ननु भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेन तिङंते भावनापर
पर्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते सा च नैयायिकनये कर्त्राख्याते कर्तृत्वं कृतिः कर्मा
ख्याते कर्मत्वं फलं। तन्निरूपिताश्रयत्वं वा॥ तैः संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भा रामः
वनापरपर्यायस्य त्वोपगमात् नभाचाख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवानुवादकत्वात् दा ३०

...पुस्तकालय ... ७५ ८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri